

Sayı : 3

Ekim 1972

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1973

ESKİ TÜRK DİNİ

İbrahim Kafesoğlu

Din bir inançtır, fakat her inanç din değildir. İkinin arasındaki fark kutsallık kavramında belirir. Dinî inançlarda varlıklar hakkında kutsal olan ve olmayan (meselâ İslâmlıkta haram, helâl) diye ayırım yapılmıştır. Kutsal olanlara dokunmak, karşı gelmek yasaklanmıştır. Onlara tâzim etmek saygılı davranmak, böylece onları memnun etmeğe çalışmak lâzımdır. Din-dışı suçların türlü cezaları vardır. Dinî yasaklara riayet etmeyen ise günah işlemiş olur ki, cezası daha çok vicdan azabı ve çevre tarafından ayıplanmaktır.

Kutsallık anlayışına dayanan bir inancın tam bu iman sistemi hâlini alabilmesi için üç şart tesbit edilmiştir :

- a — İtikad (îmanın esasları)
- b — Amel (tapınmalar, özel törenler vb.)
- c — Cemaat (itikad ve amel'in bir kütle tarafından kabûlü ve icrası).

Bu şartları gerçekleştiren din sistemleri biri iptidâî (veya halk dinleri), diğeri yüksek (veya semavî dinler) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İptidâî dinlerle yüksek dinler arasında en mühim fark «Tanrı» telâkkisinde görü-lür. İslâmlık, hıristiyanlık, musevilik gibi semavî dinlerde kaadir-i mutlak, yaratıcı, tek Tanrı imanının merkezî noktasıdır. Totemcilik veya çok tanrılı bütün diğerk inançlar halk dinleri sayılırlar¹.

Türkler tarihleri boyunca dinî mahiyette türlü inançlara bağlanmışlar-dır. Bunların içinde «iptidâî» sayılanları olduğu gibi, yüksek (semavî) olan-lar da vardır. Bu yazımızda Türklerin din tarihini bahis konusu edilmiye-cek, fakat doğrudan doğruya aslı Türk dininin ne olduğu açıklanmağa çalışılacaktır.

¹ Toplu bilgi için bk. M. Toplamacioğlu, *Din sosyolojisi* (İlâhiyat Fak. Yayını), An-kara, 1961.

I

Eski Türklerde Totemcilik var mı idi?

Sosyolojide din konusundaki araştırmaların ciddiyet kazandığı yüzyılımızın başlarında ve ihtimal zamanımızda bile, Avustralya kabileleri, Amerika yerlileri ve Melanezya toplulukları arasında görülen totemcilik, en ip-tidaî cemiyet tipi olarak kabul edilen «klan»ın dinî kadrosunu teşkil eder. Buna göre, bir hayvan veya bir bitki veya bir cisim klan'ın atası durumunda olup, kutsal sayılır ve adına totem denir (kelime kuzey Amerika'da yaşayan bir kıızılderili kabilesi dilinden alınmıştır). Bütün klan mensupları o totemden türedikleri kanaatindedirler. Totemin taştan veya tahta parçalarından sembolleri yapılır ki, buna «Şuringa» adı verilir. Kurt, tavşan vb.; herhangi bir bitki ve meselâ bir taş parçası; yağmur, deniz vb. totem olabilir. Onu ata sayanlar kendilerini birbirleri ile akraba bilirler, toteme âit klan'ın adını taşırlar, o toteme mahsus törenlere katılırlar; başka totem sahibi klan'ların dinî törenlerine giremezler. Bir klan'ın üyeleri arasında evlenme yasaktır, zira aynı toteme taptıklarından birbirlerine karşı «mahrem»dirler ve aynı kutsallığı taşırlar. Halbuki diğer totemler, kendilerince, kutsal olmadığı için başka klan mensupları ile evlenmeleri mümkündür. Bir görüşe göre «exogamie» (dışarıdan evlenme) nin sebebi budur.

Eski Türk örf ve gelenekleri arasında totemciliğin kısaca açıkladığımız özelliklerine uygun görünen bazı inanış ve davranışlar dikkati çekmektedir: Türk âilesinde exogamie esastır. Türkler kurt'u ata tanımışlardır. Bu nokta Gök-Türklerin menşei bahsinde Çin kaynaklarında kesinlikle belirtilmiştir². Ayrıca geçen yüzyılın ikinci yarısında Asya Türk zümrelerinden Altaylı'lar ve Yakut'larda tesbit edilen, baba ve anayı temsil eder mâhiyetteki, semboller (put, idol) totemcilikteki şuringa'ları hatırlatır. Bütün bunlar

2 Bk. Lui Man-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* I, Wiesbaden, 1958, s. 5 vd.

bir kısım araştırmacıyı Eski Türklerin bu klan dinî ile ilgileri olabileceği düşüncesine götürmüş olmalıdır³.

Gerçekten Orta Asya Türkleri arasında görülen ve bazıları keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan, bazıları da hayvan derilerinden yapılan bu put-fetişlere Altaylı'lar tös (töz)⁴, Yakutlar Tangara diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanır, mühim bir yolculuğa veya ava çıkarken onlara saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü⁵.

Asya Türklerindeki dinî inançlar hakkında etnoğrafik araştırmalar yapmış olan Abdülkadir İnan bu konu ile ilgili olarak şu izahatı vermektedir: «Türk ırkına mensup şamanistlerde çok yaygın olan töz'ler, Tilek, kozan (tavşan), aba (ayı), bürküt (kartal), tiyin (sincap), as (kakım) ve bunlara benzer adlar taşıyan putlardır. Ayrıca büyük kamlar (şamanlar), kahramanlar, iyi ve kötü ruhlar namına yapılan putlar da vardır. ... Bu meşhur töz'lerden, Teievüt boyunun koruyucusu olan Tilek tözüne şaman dualarında hitap edilir. Bu töz insan şeklindedir. Kozan töz (buna Urunha'lar Ak-eren, Buret'ler Sayan Ongon diyorlar) aslında Tuba-kaç boyuna mahsus olup boylar arasında evlenme neticesinde yayılmıştır. Aba tös şamanistlerin en çok saydıkları putlardan biridir, ayı tasviridir. Şor avcıları Sañgir denilen putu sayarlar, bu da insan şeklindedir, üzerine av hayvanlarının derilerinden parçalar asarlar. İnançlarına göre, kendisini memnun eden avcılara bol av verir; darılırsa ormanları yakar, avcıları hasta eder..... Kuş gibi tasvir edilen ruhlar daha ziyade Yakutlarla komşuları Dolgan'larda bulunur. Yakut'larda en çok sayılan kuş kartaldır. İlkbahar ve güz mevsimleri, kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal kanatlarını bir defa sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa ilkbahar gelir. Kartal kültü ile ilgili geleneklerden anlaşıldığına göre, eski zamanlarda bu kuş güneş ve Gök-Tanrı'nın sembolü sayılmıştır. ... Kartal geleneği son zamanlara kadar Başkurtlar arasında da yaşamıştır. Kartal ile ağaç kültü arasında münasebet vardır. Başkurtlarda eski zamanda tanımadık bir adama rastlandığı zaman, kuşunun ve ağacının ne olduğu sorulmuş. Bu rivayeteki «12 kabile» ve

3 Meselâ, Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, 1923, İstanbul, s. 33 vdd. (Bütün dinlerin esasını totemciliğe bağlayan E. Durkheim'in tesiri ile olsa gerek). Asya Hunları için: W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, 1942 (TTK) Ankara, s. 118.; Gy. Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, 1930, Budapest, s. 68 (Belki eski bir totemciliğin zayıf izleri.....).

4 Bu kelime Türkçede «asıl, kök, menşe» mânasına gelmektedir. (Bk. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (TDK), 1968, İstanbul, s. 250).

5 A. İnan, *Tarihte ve bugün şamanizm*, 1954 (TTK) Ankara, s. 42.

«12 kuş» hikâyesi İbn Fadlan'ın haber verdiği «12 Tanrı» ve bazı kuşlara tapan Başkurtları⁶ hatırlatmaktadır⁷...

Burada bahis konusu edilen 10. yüzyıl Başkırtlarında olduğu gibi, tarihî Türk topluluklarına âit bazı kayıtlarda da yukarıdaki inançları andıran belirtilere tesadüf edilmektedir. Meşhur tarihçi Reşîd'üd-din (ölm. 1318) *câmi'üt-tevârik*'inde 24 oğuz boyunu sıralarken, her 4 boy için bir kuşu «ongon» olarak göstermiştir⁸. Bu suretle şahin, kartal, tavşancıl, sungur, üçkuş ve çakır kuşları oğuzların «Totem» leri arasında görünmektedir⁹.

Çin kaynakları Gök-Türklerin Tanrı'larını geçeden keserek içyağı ile yağladıklarını ve torbalar içinde sakladıklarını veya sırtık üzerine diktiklerini, onun için yılın 4 «çağında» kurban kestiklerini haber veriyorlar¹⁰. Asya Hunlarının da putları vardı. Bir Hun prensine âit bir altın heykel (put) bulunmuştu. Prens tanrı'ya kurbanını bu putun karşısında sunardı¹¹. Çin kaynaklarına göre Asya Hun hükümdarı Mo-tun'un soyu «ejder» idi ve daha çok erken devirlerde ejder etrafında bir kült teşekkül etmiş olması muhtemeldi¹².

Bütün bunları eski Türklerde gerçekten, hakikî bir totemcilik dininin varlığına delil saymak mümkün müdür? Yukarıdan beri sıraladığımız vesikaların, totemciliğin mevcudiyetini telkine elverişli durumlarına rağmen, bu nokta fazla inandırıcı görünmemektedir. Çünkü totem dini yalnız bir hayvanın ata tanınması ile, ona âit bazı tasvirler yapılmasından ibaret değildir. Totemci topluluğun bu dinî anlayışa paralel olarak teessüs etmiş olan âile kuruluşu, âile hukuku, ekonomi vb. bakımlarından başka cepheleri de

6 M. 921-922 yıllarında Bagdat'dan İtil (Volga) Bulgarları ülkesine giden İbn Fadlan'a göre «Baskurtlar arasında 12 ilâh'a inananlar vardır. Bu ilâhlar şunlardır: Kış-yaz, yağmur, rüzgâr, ağaç, insan, hayvan, su, gece-gündüz, ölüm, hayat, yer, gök, Gök ilâhı bunların en büyüğü kabûl edilir» *İbn Fadlan seyahatnamesi* (Türkçe terc.), *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 1954, I-II, s. 67.

7 A. İnan, *Tarihte ve bugün şamanizm*, s. 42-47. Bu belirtilerin totemcilik devri hatıralarından olduğu bir çok etnograflar tarafından ileri sürülmüştür (*Aynı eser* s. 45).

8 «Ongon» sözü, Türklerin tö'süne karşılık olarak Moğolların kullandığı, Moğolca bir tâbirdir (A. İnan, *aynı eser*, s. 44). Fakat diğer bir fikre göre, tâbir Türkçe ong (sağ-uğur) mânasiyle, totem'i ifade etmiştir. (Gy. Nemeth, *aynı eser* s. 68 vd.).

9 Bk. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 1967, Ankara, s. 208'e eklenen liste.

10 W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 87.

11 A. İnan, *aynı eser*, s. 2. Ayrıca bk. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I*. Berlin - Leipzig, 1921, s. 120.

12 W. Eberhard, *aynı eser*, s. 77.

vardır¹³ ki, ancak bunların hepsinin bir arada meydana çıkması hâli eski Türk dinî inancının totemcilik olduğunu kabûle bizi sevk edebilir.

Totemci âilede ana hukuku cârîdir. Türk âilesi ise «pederî» karakter taşımıştır. Klan'da akrabalık totem bağı üzerine dayanmakta iken, Türklerde kan akrabalığı temel teşkil eder. Klan'da mülkiyet ortaklığı yürürlükte olduğu hâlde, Türk âilesinde ferdî mülkiyet büyük rol oynar¹⁴. Totemli klanda ekonomi «parazit» vasıf taşır, yâni devşirmeye ve avcılığa dayanır. Halbuki Türk ekonomisi daha ziyade hayvan yetiştiricilik ve tarım üzerine kuruludur. Totemciliğin özelliklerinden biri de her klanın bir toteme sahip olmasıdır, yâni totemsiz «klan» mevcut değildir. Türklerde ise «ata» kabûl edilen hayvan sayısı mahduttur ve bunlar da sadece bir kaç âileyi temsil eder. Meselâ ejder, eğer doğru ise, Mo-tun'un âilesinin, Gök-Türk efsanesinde kurt da sonraları «Türk» diye anılan kütlenin idarecisi Aşına âilesinin temsilcisidir. Eski çağlarda diğer Türk âile ve soylarının ayrı, ayrı totem-atalarının bulunduğuna dair bir işarete tesadüf edilmemiştir. Kurt efsanesinin Türklerde bir umumîlik göstermesi, onun totem olmasından ziyade, bozkırların korkulu bir hayvanı olarak, bilhassa hayvan sürüleri için büyük tehlike teşkil etmesi dolayısıyla, ona karşı duyulan korku ile karışık bir saygı hissinden ileri geldiği, başka bir ifade ile, «kutsal»lığa dayanan dinî mahiyet taşımadığı anlaşılıyor. Diğer taraftan, kurt efsanesinin Türk kütelleri için toplayıcı vasfa sahip oluşu, klan'ları birbirinden ayıran, birbiri ile karşı karşıya bırakan totem'in fonksiyonuna aykırı düşmektedir¹⁵. Totemci klanda herkes aynı adla -totemin adı ile- anıldığı hâlde, Türkler çok kere kurt'un asıl ismini bile söylemezler. Türkçede kurt'un gerçek adı «böri»dir. Türkler bunun yerine, küçük bir haşere olan «kurt»u kullanmışlardır. Bu da herhâlde «böri»ye karşı duyulan saygı-korku hissinden ileri gelmektedir. Tekrar edelim ki, bu durum adı anılmayan hayvana «dinî» bir mahiyet izafe etmek demek değildir. Türklerde kurt pek aziz, saygı değer bir sembol sayılmış ise de, kendine tapılmamıştır. Tabgaç'lardaki (M. 3.-6. yüzyıllar)

13 Tafsilen bk. Z.F. Fındıkoğlu, *Türk âile sosyolojisi*, *Hukuk Fak. Dergisi*, 1946, s. 254 vdd.; M. Taplamacıoğlu, *aynı eser*, s. 63-69.

14 Bu hususlarda «*Bozlar Kültürü*» adlı araştırmamızda izahat verilmiştir.

15 Geçen yüzyılın sonlarına doğru tesbit edildiğine göre Kazak-Kırgızlarda, Kızıl-Kurt, Ak-böri, Tana-boğa vb., Türkmenlerde Teke, Öküz, Özbeklerde Kulan (Tabani at); Uygurlarda Boğa-sığır vb. gibi topluluk adları yaşıyordu. Bunlarda kuvvetli bir Moğol tesiri aramak yerinde olmakla beraber, Türk Tarihinin mazisine doğru gittikçe azalmakta olan bu tür isimler, Gy. Nemeth'e göre, Totemcilikle ilgili değildir, zira eski Türk ad verme usulünde totemci hatıralara hemen hiç rastlanmamaktadır. (Gy. Nemeth, *A honfoglalo.....*, s. 70 vd).

kurtla alâkalı mağara kültü Gök-Türklerde «atanın yaşadığı yer»in ziyaret edilmesi ve orada törenler yapılması¹⁶, kurt'un vücudu ile değil, fakat mazinin karanlıklarına karışmış felâketli günlerin, kurt'a saygı duygusu ile örülmüş, hatıraları ile ilgilidir¹⁷. Nihayet, yalnız totemde değil, toteme bağlı bütün insanlarda, bütün varlıklarda bulunduğu inanılan ve dokunduğu herşeyi kutsallaştırıcı «mana» adlı (kelime Melanezya dilinden alınmıştır) gizli bir kuvvet tasavvurunu ihtiva eden totemcilikte¹⁸, ruhun ölmezliği, atalar ruhları, o bir dünya düşünceleri olmadığı hâlde, eski Türklerde, bir «mana» telâkkisi hiç yer almadığı gibi, aşağıda göreceğimiz üzere, kâinat ruhlar dünyası olarak tanınmakta, ata ruhları için adaklar sunulmakta, kurbanlar keşilmektedir. Tös denilen put'lar da totem «şuringa»ları değil, daha ziyade ata ruhlarının timsalleridir¹⁹.

İlâve edelim ki, herhangi bir toplulukta bazı hayvanlara «saygı» duyulması, o topluluğun totemci «klan» dan ibaret olduğuna delil sayılmamaktadır. Nitekim zerdüşt dininde inek ve köpek kutsaldır. Bazı Hindu dinlerinde hayvan öldürmek yasaktır. Eski Mısır dini hayvana tapma şeklinde idi: meşhur Apis öküzü herkesçe mâlûmdur. Mısır'da timsah ve kartal'a da tapılırdı. Aşağı Mısırdaki köpek aynı durumda idi. Bu «tanrı» hayvanları öldürmek îdamı gerektirirdi. Eski Yunan inancına göre «yer-altı» nı üç başlı bir köpek (Kerberos) beklerdi²⁰.

Fakat Başkırtlarda, oğuzlarda görülen, bilhassa avcı kuşlarla ilgili «öngün» meselesi nasıl açıklanacaktır?

Türklerde totemci dinin varlığını kabûl güçlüğü karşısında, gerçek bir totemciliğin izleri sayılabilecek olan bu hususu herhâlde komşu kavimlerin tesirinde aramak icap edecektir. Başkırtlardaki durumda «Ural»lı toplulukların tesirleri düşünülebilir. Altaylı'ların en batısında oturan ve yurtları Ural'lı (Fin-ugor) kavimlerinkine en yakın bulunan Başkırtların, özellikle, aslı kısmını Fin-ugor kütlelerinin meydana getirdiği Macarlarla, hattâ ihti-

16 Bk. W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 80-86 vd.

17 Benzer gelenekleri eski Roma'da da vardı. Bilindiği gibi Roma'nın kuruluşunda rol oynayan dişi kurt'un mağarası önünde her yıl törenler yapılırdı (Lupercalé şenlikleri).

18 Türklerde totemciliğin varlığını düşünen Ziya Gökalp bu «mana» ile Türk «kut» kavramını birbirine karıştırmıştır (Bk. *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 33). Eski Türklerde «kut» kavramı için bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki yeri*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 1 (1970) s. 20-27.

19 Bu nokta A. İnan tarafından da belirtilmiştir (*Tarihte ve bugün şamanizm*, s. 42 vd).

20 Bk. A. Schimmel, *Dinler Tarihine giriş*, 1958, Ankara, s. 50 vd; E. Peterich, *Küçük Yunan Mitologyası* (Türk. terc.) 1959, Ankara, s. 55.

mal etnik yönden, sıkı alâkası mevcuttur. Bu itibarla Başkırtların menşe bakımından Altaylı (Türk) mı veya Ural'lı mı oldukları henüz açıklığa kavuşmamıştır²¹.

Oğuzlara gelince, bunlardaki totemcilik izlerinin Moğollarla ilgisi bulunduğu daha sarîh görünmektedir. Moğollar hakkındaki araştırmaları ile tanınmış B.Y. Vladimirtsov'un: «Eski Moğollarda totemizme ve tabu'ya dâir mâlûmat yok gibidir. Bununla beraber Gizli Tarih'e göre Cengiz'in mensup olduğu kabilenin kökü börtö-çino («Bozkurt») ve Goai Maral («güzel Maral») idi. Fakat bu mâlûmat eski Moğolların totemleri hakkında söz söylemek için kâfi değildir»²² demesine rağmen, Moğollarda totemciliğin mevcudiyeti hususunda kanaat uyandıran başka deliller de vardır. Moğol âile tipinin ana hukukunda olması, aslında bir orman kavmi olan bu topluluğun iktisadiyatı esasının parazit ekonomiye dayanması ve mülkiyette ortaklık bu fikri desteklediği gibi, «ongon» (totem) telâkkisi²³ de bunu gösterir. Bizzat Vladimirtsov, Moğol devri tarihçisi Reşid'üd-din'den naklen, Cengiz Han'ın, Ba'arın kabilesinden bir şahsı (tıpkı at ve diğer hayvanların ongon olarak başı boş bırakılması gibi) ongon diye âzat ettiğini, hiç kimse- nin ona dokunmadığını kaydetmektedir²⁴. Burada kullanılan «ongon» tâbiri meselenin çözülmesi bakımından mühimdir. Kelime, yukarıda da zikredildiği üzere, ihtimal Türkçe ong (sağ, doğru, uğur) kökünden²⁵ türemiştir. Fakat «totem» mânasını ifade eden terim olarak yalnız Moğolcada yaşamış olup, Türk dillerinde mevcut değildir. Bu tâbire ne Gök-Türk metinlerinde, ne Uygurcada, ne de DLT de rastlanmamaktadır²⁶. Oğuz boylarına «ongon» olarak gösterilen «kuş» lar da DLT'deki Oğuz boyları listesinde yer almamış, yalnız boy adları ile damgaları kaydedilmiştir²⁷. Oğuzlara âit totem-kuşlar, ilk defa, Moğol devrinde 14. yüzyıl başlarında, Reşid'üd-din'in *Câmi'üt-tevarih*'inde karşımıza çıkar. Osmanlı padişahı II. Murad çağı müelliflerinden Yazıcı-zâde'nin *Târih-i âl-i Selçuk*'u ile, eserini 17. yüzyı-

21 Şimdilik bk. Gy. Néimeth, *A honfojlalo...*, s. 299-315.

22 B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimai teşkilatı*, (Türk. terc., TTK) 1944, Ankara, s. 84.

23 Gy. Néimeth, *A honfojlalo...*, s. 68.

24 B.Y. Vladimirtsov, *aynı eser*, s. 80 vd.

25 Bk. DLT, (neşr. B. Atalay), I, s. 41-3.5; A.V. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1950, Glossar.

26 Moğol Buryat'larda hâlâ kullanılmakta olan ongon tâbiri (A. İnan, *Şamanizm*, s. 46), Türkçe değil, Moğolcadır (bk. G. Doerfer, *Die türkische und mongolische elementen im Neupersischen*, Weisbaden, II, 1965, s. 390.

27 Bk. DLT, I, s. 55-58.

lin 2. yarısında yazmış olan Ebû'l-Gazi Bahâdur Han'ın *Secere-i Terâkime'* sinde bu «ongon»lar belirtilmiş ise de²⁸ bu iki eserin *Câmî'üt-tevârih'*ten faydalandığı bilinmektedir. Diğer taraftan koyu bir müslüman olan İbn Fadlan da 10. yüzyıl Oğuzlarının ne «kutsal» kuşlarından, ne de totemciliği hatırlatan herhangi bir âdetlerinden bahsetmemiştir²⁹. Oğuz destanında da bu mânada bir işarete rastlanmaz. Destanda zikredilen altın tavuk - gümüş tavuk, ak koyun - kara koyun sözleri³⁰ de, eski Türk ekonomisinde çobanlık ve çiftçiliği sembolize etmekte olup, kutsallık ve tapınma ile ilgili bulunduğu dair herhangi bir belirti yoktur.

Bunların yanında -totemcilikle ilgilendirilmemek üzere- kartal inancının mühim yer tuttuğu görülmektedir. Altaylarda, m.ö. 3. bin sonları olarak tarihlenen Kurot kurganı içinde bir kartal pençesi bulunmuştur³¹. Yine Altaylarda m.ö. 4-3 yüzyıldan kalma Başadar kurganında bir kartal işareti ele geçmiş, ayrıca Tuna Bulgarları kabartmalarında (7.-8. yüzyıllar) çift başlı kartal tasvirine ve Peçenek'lere âit (10. yüzyıl başları) altın kaplar üzerinde kartal motifine rastlanmıştır³². 1958 yılında Orhun kitabeleri bölgesinde yapılan arkeolojik kazıda bulunmuş olan Kül Tegin'in mermer büstünde serpuşun ön tarafını kaplayan, kanatları açık kartal tasviri dikkat çekicidir³³. Kartalın Yakutlarda da «saygı duyulan» kuşlardan olduğunu yukarıda görmüştük. Abakan kıyılarında oturan Beltir'lerde bir tören için kartal öldürülür ki, bu kartal ruhlar tarafından gönderilmiştir. Kazak-Kırgızlarda da benzer telâkkiler vardır³⁴. Herhâlde Türklerde çok eski bir kartal kültürünün mevcut olduğu anlaşılıyor. Araştırmacılara göre, kartal güneş (daha ziyade Gök) tanrının sembolü sayılmış olmalıdır³⁵. Yuvasını sarp vadilerde yalçın kayalar üzerine yapan ve çok yükseklerde uçabilen kartalın böyle telâkki edilmesi kuvvetle ihtimal içindedir ve bu telâkki eski Türk bozkır hayatında şüphesiz bir yeri olan avcılık dolayısıyla derece derece öteki bazı avcı kuşlara da teşmil edilmiş olabilir.

28 Bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 268 deki liste ve ayrıca, *Şecere-i Terâkime*, tıpkı basım (TDK, 1937) s. 24b-25b.

29 *İbn Fadlan seyahatnâmesi*, s. 62 vd.

30 *Oğuz Kağan Destanı*, (nesr. W. Bang — R.R. Arat) İstanbul, 1935, str. 31-33.

31 B. Ögel, *İslâmiyetten önce Türk-Kültür tarihi*, (TTK), 1962, s. 17.

32 B. Ögel, *aynı eser*, s. 38, 262, 280, 287.

33 L. Jisl, *Kül-Tegin anıtında arkeoloji araştırmaları*, *Belleten*, sayı 107, 1963, s. 408, resim 11.

34 A. İnan, *Şamanizm*, s. 55, 82, 136, 142.

35 M. Eliade, *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris, 1951, s. 78 vd; A. İnan, *Şamanizm*, s. 46.

II

Eski Türkler şaman mı idiler?

Bozkırlar sahasındaki dinî inançların şamanlığa bağlanması âdet hâline gelmiş gibidir. Buna göre, eski Türk dininin ana vasfını da şamanlık teşkil eder. Bu kanaat geçen yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya Türkleri (başlıca Altaylı'lar ve Yakutlar) arasında, özellikle W. Radloff ve Verbitski vb. gibi Rus araştırmacıların yaptıkları tesbitler sonucunda hasıl olmuştur.

Bu şaman Türklerin kozmogonisine göre, esas itibariyle, tanrıların en yükseği, insan-oğullarının atası olan Tengere Kayra Han (veya Bay Ülgen) «kişi» yi ve bunun aracılığı ile de yeryüzünü, dağları, vâdileri yaratmış, kişi'nin kendisi ile mücadeleye girişmesi üzerine, ona Erlik adını vererek ışık diyarından yeraltına atmış ve yerden dokuz dalı bir ağaç büyüterek, her dalında bir cins insan yaratmıştır³⁶. Şamanlık inancına göre, kâinat üst-üste katlardan kuruludur. Katlar muayyen şeylerle birbirinden ayrılmıştır. Bundan dolayı şaman «san'atını icra ederken» bir kattan diğerine geçmek için büyük kuvvet sarfına mecbur kalmaktadır. Yukarıda 17 kat vardır ki, ışık âlemini teşkil eder, Aşağıda 7 veya 9 kat da karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar bu iki âlem arasındaki yeryüzünde otururlar. Koruyucu bütün iyi ruhlar, kahramanlar ve tanrılar ışık dünyasında, zararlı ruhlar ve kötülük tanrıları karanlıklarda yaşarlar. Gök'ün en üst katında bir altın taht üzerinde oturan Bay Ülgen'in 9 kızı ve 9 oğlu vardır³⁷ vb...

Fakat bu nakledilenleri Türklerin asıl inançları saymakta acele edilmemelidir. Çünkü önce, Radloff'un da belirttiği gibi, bu hususlarda anlatılanlar o kadar çeşitlidir ki, bunlardan gerçek inancıya yakın olanını bile tesbit etmek son derecede güçtür. İkincisi, dünyanın ve insanın yaratılışı ile ilgili bu rivayetlerin hemen hiç birisi orijinal, yâni şaman Türklerin kendi dü-

36 Tafsilen bk. W. Radloff, *Sibirya'dan* (Türk. terc.) 1956, II. 1, s. 5 vdd.; A. İnan, *Şamanizm*, s. 19 vd.

37 Bk. not, 36. Türklerin «ilk babası»nın yaratılışı hakkında Mısırlı Türk asıllı tarihçi Aybeg oğlu Ebubekir (Ölm. 1331)'in rivayeti için bk. A. İnan, *aynı eser*, s. 21.

şüncelerinin mahsulü değildir. Bunlar, çeşitli dinlerden gelen tesirlerin birbirleri ile karma-karışık şekilde örülmesinden meydana gelmiş bir tasavvurlar kaosundan ibarettir. Rivayetlerde geçen özel isimler (birkaçı müstesna), meselâ, kuday, kurbustan, körmös, maytere, mangdaşire, matman vb... yabancıdırlar. Âdem-Havvâ ve yasak meyve hikâyesini andıran motiflerle bazı terimler (meselâ, tamu : cehennem) de böyledir. Bunlara «kıyamet» ve «Tufan» rivayetlerini de ilâve etmek lâzımdır³⁸. Mutehassıslarınca belirtildiği üzere, bu Orta Asya rivayetleri, Hind, İran, Yunan, Yahudi efsaneleri ile -belki eski Türk telâkki ve menkıbelerinden bazı kırıntıların da katıldığı- ve Moğol devrinde peydahlanan bir takım hikâyelerin karışmasından doğmuş oldukları için³⁹, bunlardan Altaylı ve Yakut şamanlığındaki hakiki tasavvuru, yâni şaman Türk'ün kendi «dinî» düşüncesini bulup çıkarmak hemen hemen imkânsız görünmektedir.

Bu bakımdan en ciddî teşebbüse, dünya şamanlığının kudretli araştırmacılarından biri olan M. Eliade'nin eserinde rastlamaktayız⁴⁰. Büyük eserinde Orta -ve kuzey Asya toplulukları sihrî- dinî hayatının daha ziyade «şaman» etrafında merkezleştiğini kaydeden müellif, ancak bunun bütün dinî faaliyetler icracısının şaman olduğu mânasına gelmediğini, bir çok yerlerde tanrılara kurban sunucuların şaman olmadığını, hattâ âile reislerinin bile bu işi yapabildiklerini, ayrıca, sihrî-dinî hayat şamanlıktan ibaret bulunmadığından, her sihirbazın «şaman» sayılmadığını ve, şamanlıkta hastalara şifa vericilik esas unsurlardan olmakla beraber, her şifa sunucu (medecin-man) nun da şaman'lıkla vasıflandırılmıyacağını belirttikten sonra, şamanlığı kısaca «vecd ve istiğrak (extase) tekniği» diye târif eder. Bununla beraber dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli «vecd» hallerinin hepsi de vecdin şamanik tekniğine dahil edilmiyor. Eliade'ye göre, şaman, herşeyden önce, kendi özel usulleri sayesinde ulaştığı «extase» hâli içinde ruhunun, göklere yükselmek, yeraltına inmek ve oralarda dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını hisseden bir aşkın (transe) ustasıdır. Bu esnada bir âlet durumuna düşmekten uzak, ve tersine olarak, kendisi ruhları hükmü altına alarak, ölülerle, tabiat ruhları (cinler, periler) ile ve şeytanlarla bağlantı kurmağa muvaffak olur. Ateş üzerinde hâkimiyet kurması, hastalanan (ruhu çalınan) kimselere şifa vermesi, ölülerin arzularını

38- Bu yabancı rivayet ve isimler için bk. A. İnan, *aynı eser*, s. 22, 25.

39 Kırş. A. İnan, *aynı eser*, s. 13, 21, 25.

40 Mircea Eliade, *Le chamanisme et les techniques archiques de l'extase*, Paris (Payot), 1951.

yerine getirerek zararlarını önlemesi, dertli insanların şikâyet ve dileklerini arz etmek üzere, gökteki ve yeraltındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilmesi böylece mümkün olmaktadır. Bu özellikleri ile topluluk üzerinde korku ve saygı uyandıran ve «dini» otorite kuran şaman, vasfını ve kaderini bildiği insan ruhunun mütehasısı olarak, topluluk mâneviyatının düzenleyicisi durumundadır. Fakat fonksiyonu umumî sihrî-dini inançlardaki temsilcilerin ölçüsünde şumullü değildir. Ruhun vasıtasız olarak müdahale etmediği, hastalık (ruhun kaybolması) veya ölüm veya bir talihsizlik bahis konusu olmadığı, yahut bir kurban sunma töreninde herhangi bir «extase» tekniğinin (gök'e veya yeraltına seyahat) yer almadığı hâllerde şaman için yapılacak iş yoktur. Hayat şaman'ın müdahalesi olmaksızın devam eder⁴¹.

Halbuki Asya bozkırları sahasında yaşayan toplulukların türlü dini inançları vardı. Meselâ Gök-Türk'ler ateş'in kutsallığına inanırlardı. 569 yılında Bizans elçisi Zemarkhos Orta Asya'da Batı Gök-Türk sınırına vardığı zaman, Türkler, onu ve arkadaşlarını ateş alevleri üzerinden atlatmak suretiyle, kötü ruhlardan temizlemişlerdi⁴². Ayrıca ocağa tâzim, bir kült hâlinde gelişen «ata»lara saygı; yeryüzündeki tabiat parçalarından herbirinin bir «ruh»a sahip olduğu düşüncesinden dolayı dağ, tepe, kaya, vâdi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, demir, kılıç vb. ruhlarına inanış (Yer-su'lar); güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi tanrılar tasavvuru bozkır Türklerinin inançları arasında idi. Ruhlar iyi-kötü (iyilik seven ve kötülük yapan) olmak üzere iki gruba ayrıldığı gibi, gök ile ilgili tanrılar yanında «Umay» adı verilen bir de tanrıça vardı⁴³.

Orhun kitabelerinde Türklerin faydasına çalışan mânevî kuvvetler olarak Yer-su'lar tâbiri oldukça sık geçer ki, bu da Gök-Türk çağında Türk topluluğunun «kutsal» (kitabelerde: iduq) saydığı yeryüzü avârızını da ayrı birer «ruh» un varlığını kabûl ederek onların yardımcı, iyilik sever kuvvetler olduğuna inanıldığını isbat eder. Bunlar arasında en mühimleri: dağ,

41 Tafsilen bk. M. Eliade, index.

42 Menandros'tan naklen: *A mayyarok elödeiröl es a honloglasrol*, Budapest, 1958, s. 44 vd. Gök-Türklerin ateş'e tâzim ettikleri: Th. Simokatles'den naklen (R. Grousset, *L'Empire des steppes*, 1941, Paris, s. 129). Son zamanlarda Türklerdeki ateş ve ocak kültü hakkında bk: A. İnan, *aynı eser*, s. 66-71. Ancak daha önceki devirlerde Türklerde bahis konusu edilmeyip ilk defa Gök-Türklerde ortaya çıkan ateş kültürünün İrani bir din olan Mazdeizm'in tesirinden doğduğu ve hattâ aynı çağlarda Doğu Gök-Türklerince bile bilinmediği hatırlatılmaktadır. (Bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes*, 1960, Paris, s. 101 vd.).

43 Umay için geniş bilgi: A. İnan, *aynı eser*, s. 35-39.

orman ve ağaç, ateş ve ocak kültleri idi⁴⁴. Uygurlardaki «Kutlu dağ» efsanesi⁴⁵ ile Gök-Türklerde başkent bölgesi «Ötüken» in kutsal yer olduğu telâkkisi⁴⁶ bunun tipik örneklerini teşkil eder.

Asya Hunları ilkbaharda (Mayıs ortalarında) Lung-çu sahrasında, ayrıca sonbaharda «Wu» gününde atalara, yer-su tanrılarına kurban sunarlardı. Tan-hu (Hun hükümdarı) gündüz güneşe, gece dolun aya tâzim ederdi. Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar yapacakları işte başarı şansını ayın, yıldızların hareketleri ile kontrol ederlerdi. Tabgaç'lar da, Hunlar gibi, ilkbahar ve sonbaharda atalara kurban keserlerdi ve tapınak yeri olan bir «taş-ev» içinde sundukları kurbandan sonra, civara kayın ağacı dikerlerdi ki, bunlardan kutlu urunan meydana gelirdi⁴⁷. Gök-Türkler 5. ayın 2. yarısında Gök-Tanrı'ya ve yılın dört mevsiminde kurt-ata mağarasının önünde tanrılara kurbanlar takdim ederlerdi. Ölüm hâlinde yas törenleri yapılırdı, matem sırasında saç-baş dağıtılır, yüz ve kulaklar bıçakla çizilerek kan akıtılırdı. Bundan sonra yemek vermek âdet hâlinde idi. Hunlarda, Gök-Türklerde, Uygurlarda ve Oğuzlarda ölünün hâtırasına tertiplenen bu törenlere «Yoğ» denirdi⁴⁸.

Türk hükümdarları ve kahramanları öldükleri zaman kabirlerinin başına, hayatta iken savaşmış öldürdükleri tanınmış kimselerin sayısı kadar, insan biçiminde yontulmuş taş (balbal) dikilirdi⁴⁹. Ayrıca, Orta Asya'dan Tuna kıyılarına kadar uzanan bozkırlarda yaygın şekilde görüldüğü üzere, taşnene'ler (göbek hizasında tutulan sağ elde ana kadehi taşıyan kaba taş heykeller) vardı⁵⁰.

Zikrettiğimiz bu dinî inançlar, «semavî» dinler sistemlerine girmeden önceki hemen bütün Türk topluluklarında umumîdir ve görüldüğü gibi, ge-

44 Bk. A. İnan, *aynı eser*, s. 48-71.

45 Çin kaynağı Yuan - Shi'den naklen, B. Ögel, *Sino - Turcica*, 1964, Taipei, s. 11 vd; Daha bk. Cuveynî, *Tarih-i Cihanguşa I*, (GMS, 1912), s. 45.

46 Kül-Tegin Kitabesi, doğu, str. 23.

47 W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 80.

48 Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 77, 87 vd; H.N. Orhun, *Eski Türk Yazıtları I*, 1935, s. 52, 70; Menandros'da «dokhia» (yoğ), bk. *A magyarok elödeirol.* s. 50. Atilla için yapılan Yoğ (Yordanes'den naklen: B. Szasz, *A Hunok története...*, Budapest, 1943, s. 363 vd. F. Altheim, *Attila et les Huns*, Paris, 1952, s. 192 vd.); F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 404 vd.

49 Balbal dikme âdeti Türklerden Çin'e de geçmişti. T'ang imparatoru Tai-tşung'un mezarı başına dikilen balballar için bk. A.D. Graç, *Tuva'da eski Türk heykelleri* (tanıtma), *Türk Kültürü*, sayı 47 (1966), s. 147.

50 Balballar, taşnene'ler ve Türk heykelleri hakkında toplu bilgi: B. Ögel, *İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi*, s. 131, 136, 146, 166, 169, 196, 201vd, 263, 296vd. vb.

çen yüzyılın sonlarına kadar, hattâ zamanımızda bile, semavî veya «yüksek» dinlerin çerçevesi dışında kalmış, başka büyük Türk ve dünya kültür cereyanlarının tesirinden uzak düşen kuzey-doğu Asya bölgesindeki Yakutlarla, Altay dağlarının kuytuluklarında oturan Türk zümreleri arasında varlıklarını muhafaza etmiştir. Ancak bu dinî mahiyetteki inanışlardan hiçbiri şamanizme dahil değildir. Yukarıda belirtildiği gibi, bir inancın şematik karakter taşıması için, gayesi tanrılarla bağlantı kurmak olan ruhî «mîrâc»ın temel prensip teşkil etmesi ve yine şamanlığa mahsus «extase» in tatbik yeri bulması lâzımdır.

Şamanlıkta ruhun uçuşu (göklere yükselmesi, yeraltlarına inmesi) ile «extase», bir arada ve aynı zamanda vâki olan bir faaliyet belirtisidir. Şaman, evlerin etrafından ayrılmadıkları, öfkeli anlarında, hayattaki akrabalarına zarar verebileceği sanılan ölülerin ruhlarını uzaklaştırır, bazılarını yeraltı katlarına kadar kovalar, kurbanları yüksek tanrılara sunmak üzere kat, kat göklere çıkar. Gerek semada Bay Ülgen, gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastanın bedeninden çıkıp gitmiş olan ruhunu arar, bulur, getirir, yerine koyar (hastalığı iyi eder). Böylece, insanların ruhları ile de sıkı temas hâlinindedir. Şaman törenleri de, bu suretle, tanrılar ve ruhlar (esprits) la kendisi arasında bağlantı kurmağa kabiliyetli şamanın vecdî hareketlerinden ibarettir. Şamanlar, bunun için, her parçası üzerine takılan her madde veya yapılan her tasvir veya şekil ayrı bir mâna ifade eden veya ayrı bir varlığın sembolü olan garip elbiseler, külâhlar giyer, maske takar, yine türlü maddeler takılı ve tasvirlerle özel tarzda hazırlanmış davulunu veya defini çalar. Bu esnada kendinden geçinceye -yâni tanrılar ve ruhlarla temas sağlayınca- kadar zıplar, sıçrar, acıp sesler çıkarır, yalvarır, söylenir, yerlerde sürünür, bazan da bayılır, düşer. Böylece maksadına ulaşmış olur⁵¹.

Şamanın, diğer insanlar üzerinde garip tesirler uyandıran bu davranışında, başarı temin eden bazı şartlara ihtiyaç olduğu aşikârdır. Bu şartlar şaman olma konusunda kendini göstermektedir: tesbit edildiğine göre, şaman olabilmenin yollarından biri, bir şaman âilesinden gelmek (veraset), öteki de şahsî kabiliyet sayesinde «hidayete ermek» dir. Bu ikincisi doğrudan doğruya irade mahsulü, yahut topluluk veya klan tarafından «seçilme» yoludur. Kendi iradeleri ile veya «seçilme» yolu ile şaman olanlara umumi-

51 Asya Türkleri ve Diğer Asyalı kavimler arasında yaşayan şamanlığın bu yönlerden tasvirleri için bk. A. İnan, *aynı eser*, s. 72-119; Ayrıca, S. Buluç, İA (1968) mada: *şaman, Şamanlık*.

yetle az rastlanmaktadır. Bunlar, mesleğini atadan tevarüs eden veya tanrıların ve ruhların «dâvet» i ile icra eden şamanlardan daha zayıf sayılır ve fazla itibar görmezler. Daha mühim olan ve çeşitli gruplara göre, verasetle geçtiği veya doğrudan doğruya tanrının, gök'ün başışı kabul edilen birinci yol şamanlığının ortak belirtisi, şamanın, etrafındaki insanlardan farklı bir ruh hâli göstermesi, yalnızlıktan hoşlanması, bedenî bir ârıza ile mâlûl olması, sinir hastalığı ârazı ortaya koyması, sar'a nöbetlerine tutulması gibi hâllerdir. Herhangi bir şaman şu iki hususu kesinlikle iyi bilmek durumundadır :

a — Extase'in gerektirdiği mânevî-ruhî tutarlılık,

b — İlgili topluluğa mahsus gelenek ve teknikler, yâni, tanrıların, «esprit» (peri, cin) lerin adları, alışkanlıkları, neler yaptıkları, görünmez kuvvetlerin birbirleri ile münasebetleri ve gizli dil. Şaman'ın teknik ve gelenekler bakımından mutlaka yaşlı, tecrübeli bir şaman tarafından yetiştirilmesi icap eder.

Kendini şaman olmağa hazırlayan kişi, rüyasında veya bir hastalığı anında veya «extase» başlangıcında, bir ata ruhu, bir yarı-tanrı varlık, bir hayvan perisi ile karşılaşır ki, bu ilk temas ona, mesleğinde kesin rol oynayan ruhları görmesine, onlarla «mahremiyet» kurmasına sebep olur ve bunu meslekdaşları olan ölü şaman ruhları tamamlar. Kendini bütün diğer ruhlarla temasa getiren, gökyüzüne yükselten veya yeraltına indiren ölü şaman ruhları sayesinde şaman adayı, yalnız ölümler tarafından bilinmesi mümkün gerçekleri öğrenmek iktidarına kavuşur. Ruhları görmek, onların mânevî «tabiat» larına iştirak etmek mânasına gelir. Bu suretle ruhlar ve tanrılar dünyası ile doğrudan doğruya ve «muşahhas» şekilde münasebete girişen şaman bir sürü «ruh» lara sahip olur ki, bunlardan bir kısmı şamanı korumakla, bir kısmı da «mahremiyet» içinde ona yardım etmekle vazifeli bulunurlar. Bu ruh (esprit) lar büyük çoğunlukla hayvan biçimindedirler. Bunlar Sibiryâ kavimlerinde ve Altaylı'larda : ayı, kurt, geyik, tavşan ve çeşitli kuşlar, özellikle kartal, baykuş, karga suretinde görünebilirler; ayrıca, büyük böcek, ağaç, toprak, ateş hâlinde de tecellî edebilirler. Kendini diğer dünyalara (gök'e, yeraltına) taşıyan ve ona sırları ifşa eden ata ruhlarından başka, şaman, vecdî seyahatı sırasında, başını koruyan «baş perisi», yeraltına inerken yanında bulunan «ayı perisi» ve üzerine binerek gökyüzüne çıktığı at ruhu taraflarından himaye edilir ve yardım görür. İhtiyaç anında şaman bütün yardımcı ruhları, hem de dünyanın her köşesinden, dâvet ede-

bilir, onlar da birbiri arkasından gelerek işe girerler. Bu dâveti şaman davulunu veya defini çalarak yapar. Törenin başlangıcında, yâni göklere veya yeraltına seyahat hazırlığında bu yardımcıların rolü büyüktür. Onların geldikleri ve yardıma giriştikleri, şamanın o hayvanların seslerini, bağırış ve ötüşlerini aynen taklide ve onlar gibi hareket etmeğe başlaması ile anlaşılır. Meselâ, Tunguz şamanı, baş yardımcılarından biri yılan olduğu için, yerlerde sürünmeğe çalışır. Eskimo şamanı kurt gibi ulur. Japon şamanı ren geyiği olmağa gayret eder. Veya birçok yerlerde şamanlar kuşlar gibi ötmeğe, uçuşmağa girerler. Şamanlar yüzlerine bazan mahrem ve yardımcı hayvanı tasvir eden maskeler takmak suretiyle aynı sonuca ulaşırlar. Şaman, dâvet ettiği hayvanlarla konuşmak için, öğrendiği onların «gizli» dillerini kullanır. Bu daha ziyade, uluma, böğürme, meleme vb. şeklindedir. Başta kuşlar olmak üzere, hayvanların «gizli dillerini» bilen şaman dünyadaki bütün tabiat sırlarını tanıma imkânını bulur, çünkü tanrıların dış görünüşlerinden ibaret olan bu hayvanlar ona bütün gizlilikleri açıklarlar ki, bu da şamana gelecekte haber verme yetkisini kazandırır. Artık şaman için, her ruh, peri, cin ile, her cins tanrı ile konuşmak, arzu ve istekleri onlara aktarmak, kesilen kurbanların ruhunu takdim etmek, ricada, şefaatta bulunmak ve bu maksatlarla kâinatın 3 kozmik bölgesinde (yeryüzü, gök, yeraltı) serbestçe ve rahatça gezip dolaşmak, ve ölüleri diriltmek dahil, her türlü sırta vakıf olmak imkânını engelleyen hiçbir şey kalmamıştır.

Davulunu çalarak cinleri, perileri toplayan şamanın elindeki ip veya asâ bir kozmik bölgeyi diğerine bağlayan «yol» dur. Esasen aşağı-yukarı her varlığı, her gözle görünen ve görünmeyen kuvveti emri altında tutan şaman için mistik seyahatlerinde kullanacağı birçok araçlar vardır: Kayın ağacı dalından yaptığı dokuz basamaklı, merdiven taklidi kertikli veya kurban edilmiş atın derisinin asıldığı sırtık, şamanın gezi sırasında yürüyeceği «yol»lardır. Gök-kuşağı gökyüzü ile yeraltını birbirine bağlayan köprüdür. «Dünya ağacı» da bunlardan biridir. Şaman, elindeki merdiveni vasıtasıyla, yüksek dalları gök'ün 17. katındaki Bay Ülgen'in sarayına dokunan «dünya ağacı»nın tepesine çıkar. «Hayat ağacı» ise bunun başka şekli olup, kozmik bölgeleri birbirine bağlar. Bazı yerlerde 7 katlı gösterilen ve kutup yıldızı ile ilgili «kâinat dağı» ve dünyanın merkezinden geçen «kâinat mihveri» veya «dünyanın direği» de aynı vazifeyi görmek suretiyle, şaman tarafından kullanılır vb...

Görülüyor ki, şamanlık bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir. Yalnız, Eski - ve Orta çağlarda çok yaygın bulunan hep-

mizin bildiği sihirden farkı, bunun ferdî ve şahsî olmasına karşılık, şamanlığın orta-ve kuzey Asya topluluklarında ve dünyanın birçok yerlerinde az veya çok kalabalık «cemaat» lere sahip olmasıdır. Gerçekten, belirtelim ki, burada kısaca tanıtmaya çalıştığımız özellikleri ile şamanlık, zannedildiği gibi, yalnız Asyalı Türk topluluklarına mahsus değildir. Başta M. Eliade olmak üzere, birçok araştırmacıların tesbit ettiklerine göre, hiç olmazsa bu tesbitlerin yapıldığı son yarım yüzyıl içinde Tunguzlarda, Moğollarda, Mançularda, Laponlarda, Eskimolarda, Vogul, Ontiyak ve Samoyetlerde, Kafkaslarda, Hindistanda, Çinde, İndonezyada, Malezyada, Melanezyada, Polinezyada, Avusturalyada, Büyük Okyanus'un öteki adalarında, Alaskada, Groenland ve İzlandada, Kuzey Amerikada, Güyanda, Amazon bölgesinde ve Afrikanın birçok yerlerinde -hayvan cinslerinin değişmesi, ruh, cin, peri telâkkileri, törenlerin icrası bakımlarından ufak-tefek ayrılıklar yanında- temel prensipler değişmemek şartıyla şamanlık yaşamıştır.

Tekrara hacet yoktur ki, gerçek şamanlığın tarihî Türk topluluklarında görülen tanrılar ve yer-su inançları ile bir ilgisi mevcut değildir. Ancak şartıcı bir uygunluk göze çarpar. Esasen şamanlığın en dikkate değer bir özelliği de girdiği bölgelerdeki halkın mâneviyatına, ruh dünyasına bürünme kabiliyetidir. Şamanik «extase», ruhun seyahati ve tanrılarla bağlantı kurması konusunda, eski Türk topluluğunun tabiatte var kabul ettiği esrarlı kuvvetleri iyiden iyiye istismar etmiştir. Bu, özellikle, atalar kültürünün, kartal inancının, demirciliğin ve at kurbanının şamanik vasıf kazanmasında görünür. Böylece şamanlık eski Türk inanç sistemini yavaş yavaş işleyerek, bütün mâneviyat âlemini belirli bir kadro içine almağa muvaffak olarak kendini âdeta bir «din» sağlamlığına ulaştırmıştır⁵².

Hemen belirtelim ki, dinî inançlara dış tesirler yalnız bizde görülen bir durum değildir. Din tarihçilerine göre, bütün dinlerde böyle yeni unsurlarla birleşmeler, yenileşmeler olmuştur ve olmaktadır. Dünya tarihinde, belki en eski taş-devri'nden önceki zamanlar dahil, hiçbir yerde «aslî» ve «saf» bir dinin bulunamayacağını, hiçbir dinin tamamiyle «yeni» olmasının imkânsızlığını ve «tarihin, dinî inançları ve telâkkileri, mitolojik yaratmaları değişikliklere uğratarak, usullere ve törenlere başka şekiller vererek, onları zenginleştirerek veya fakirleştirerek akıp gittiğini» söyleyen araştırmacılar her dinin içinde şamanlık izlerinin bulunacağını, orta-ve kuzey Asya şamanlığı

52 Şamanlık telâkkilerinden çoğu müslüman-Türk toplulukları arasında zamanımıza kadar yaşamağa devam etmiştir (Bk. A. İnan, *Müslüman Türklerde şamanizmin kalıntıları, İlahiyat Fak. Dergisi*, IV, Ankara, 1952).

ğının da esasen «orijinal» karakter taşımadığını, oralardaki şamanın düşünce ve «extase» tekniğinin o bölgeler halkı tarafından ilk defa ortaya konan şeyler olmadığını, şamanlığın orta- ve kuzey Asya sahasının gerçek dini sayılamıyacağını belirtmişlerdir⁵³.

O hâlde şamanlık nerede doğmuş ve bizim ülkelere nasıl gelmiştir?

Şamanlığın menşei hakkında başlıca iki teori vardır. (Bazı şamanlık törenlerinin «âşikane» sahnelerinden dolayı, şamanlığı, cinsî heyecanları tatmin duygusuna bağlayan üçüncü bir fikir, itibar görmemiştir).

Bu teorilerden ilki A. Ohlmarks'a âittir. Buna göre şamanlığın kökünde daha ziyade «arctique» bölgede kendini gösteren bir çeşit asabî hastalık yatmaktadır. Kuzey kutbuna yakın veya biraz daha güney bölgeler (subarctique)deki şiddetli soğuklar, uzun geceler, tenhalık, inziva, vitamin eksikliği gibi hâller bölgede yaşayan insanların sinir sistemleri üzerinde bazı tesirler uyandırmakta ve onları özel bir asabî rahatsızlığın (hysterie arctique) pençesine düşürmektedir. Şamanların sık sık sar'a nöbetine tutulmaları bundandır; hakikî sar'alıdan farkları da kendi iradeleri ile aşkın (transe) gerçekleştiribilmeleridir. Şamanlığın bu açıklanmasını takviye eden daha bazı müşahede ve kayıtlar da vardır. Büyücülerin ve hastaları iyi eden sihirbazların çoğunlukla aynı rahatsızlığa tutulmuş oldukları görülmüştür. Buna göre şamanlık kutup bölgesinden güneye doğru yayılmış olmak gerekir.

Fakat umumiyetle şamanlarda tesbit edildiği söylenen ruhî, zihnî rahatsızlıklara dünyanın her yerinde rastlanmaktadır. Üstelik belirtilmiştir ki, şamanlar, kendileri hasta olmaktan ziyade «hastaları tedaviye kabiliyetli» kimselerdir. Kendi rahatsızlıklarını bizzat tedavi eden şaman başkalarını da hastalık ve huzursuzluktan kurtarır. Bu itibarla çoğunlukla tam bir sıhate sahiptirler. Hattâ topluluk içinde zihin sağlamlığı bakımından en ileri durumdadırlar. Orta Asya kavimlerinden Buryat'larda şamanlar zengin şifahi destan edebiyatının koruyucuları olmuşlardır. Yakut şamanının söz hazinesi 12 bin kelimeyi bulduğu hâlde, halkın konuştuğu kelime sayısı 4 bini geçmez. Kazak-Kırgız şaman (baksı)ları, şarkıcı, şâir, muzisyen, kâhin, hekim, ve halk gelenek ve menkıbelerinin yaşatıcılarıdır.

Bundan dolayı, başta M. Eliade olmak üzere, ikinci teori taraftarlarının

53 Burada şamanlıkla ilgili bilginin büyük kısmını — «Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase» adlı büyük eserinden naklettiğimiz M. Eliade'den önce de, şamanlığın aslında Orta Asya menşeli olmayıp, sonradan Türkler arasında yayıldığını ileri sürenler de vardı. Meselâ, W. Schmidt, *Rassen und völker.* II, Luzern, 1946 (bk. DTCF Dergisi, V, 3, 1947, s. 348). W. Eberhard da daha o zaman W. Schmidt'in bu kanaatine katıldığını söylemişti (göst. yr.).

ca, şamanlığın menşeyini güneyde, sıcak bölgelerde aramak lâzımdır. Gerçekten dünyanın çeşitli yerlerindeki şekil ve belirtileri arasında yapılan araştırmalar bu görüşün doğruluğunu ortaya koymaktadır.

Şaman olmanın, yukarıda söylediğimiz, iki şartı Güney - Afrika, Güney-Südan, Malezya, Sumatra, Güyan, Amazon topluluklarında büyücü ve sihirbazın şartlarıdır. Bazı Orta Asya topluluklarında «Ak şaman», «Kara şaman» ayırımındaki ikilikde İran tesirini görmek mümkündür. Yakutlardaki «hayvan ana», «semavî zevce» tasavvurları, ana hukukuna dayalı âile telâkkisinin hatıralarındandır. Yine Yakutlarda, adına ilkbaharda ve yazın şenlikler tertiplenen, bereket ve doğum tanrıçası Ayzıt da öyle. Altaylı şamanların en ulu tanrı saydıkları Bay Ülgen'in durumu da bununla karşılaştırılabilir. Çünkü 9 erkek, 9 kız evladı olduğuna inanılan bu tanrı daha ziyade bereket tanrısı olup ürünün bolluğu ve iyi vasıflı olması ile ilgilenmektedir ki, toprağa bağlı güney kültürlerin tasavvurlarındandır. Ölülerin ruhları ile münasebetler Kuzey Amerikada, Eskimolarda, Avusturalyada, hatâ eski Kelt'lerde görülür. Altaylılarda uyuşturucu madde (özellikle genevir tohumu) kullanmanın kaynağı eski İranlılardır. Üç kozmik bölge ile bunları birbirine bağlayan «mihver» (dünyanın direği) telâkkisi eski Germenlerde, Hindde, Mısırdaki, eski Yunanistanda, Bâbilde mevcuttu. «Dünyanın merkezi», «kozmetik dağ» açıkça Hind tesiri; «dünya ağacı» Hind-İran; ağaç-kuş terkihi, eski Germen; «hayat ağacı», «âkıbet kitabı», «canlanan kemik», İran, Hind, İbranî, Mezopotamya; 7 ve 9 sayıları vb. güney tesirleridir. Şamanın kutsal cübbesinin temsil ettiği hususlar Eskiçağ hükümdarlarının ve din adamlarının elbiselerinde görülür. Şaman aynası da güney menşeli olduğu gibi, şamanın meşhur davulu da, Budizm yolu ile, Hindistandan gelmiştir. Şamanlık, «sihirli uçuş»u ve diğer özellikleri ile bütün eski Hindde ve Hind-Avrupalılarda, eski Çinde mevcut olmuştur⁵⁴.

Şaman kelimesi de bu sihrî inancın menşeyinin güney olduğunu göstermektedir. Şaman terimi Tunguzcadan -Ruşça yolu ile- Batı ilim dünyasına geçmiş ise de, aslen Sanskritçe'nin kollarından bir dile bağlanmaktadır. Bundan 60 yıl kadar önce «şaman» kelimesi ile bunun Türkçe karşılığı kabul edilen «kam» sözünün, fonetik bakımdan, birbirinin aynı olduğu ileri sürülmüştü. Daha sonra bu iddianın yetersizliği gösterilirken, Hind-Avrupa dillerinden Toharcada (Samané (=Budist râhip) ve Sogdçada «(smn=) sa-

⁵⁴ Şamanlığın menşei teorileri için bk. S. Buluç, İA. mad. *Şamanlık*. Bu bahis ile şamanlığın yayıldığı yerler, bozkırlar bölgesine tesirleri vb. M. Eliade'nin eserinden özetlenmiştir.

man» kelimelerinin keşf edilmesi, terimin Hind menşei olduğu düşüncesini destekledi ve bu husus tarihî ve etnografik vesikalarla büsbütün kuvvet kazandı⁵⁵. Şaman kelimesi Tunguzcaya yabancı görünüyordu ve şamanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizm (lamaizm) tesiri sezilmekte idi. Budizm 4. yüzyılda Kore'ye, sonraları Uygurlar arasına, 13. yüzyılda Moğollara, 15. yüzyılda Amur nehri bölgesine nüfuz etmişti. Mançular arasında ise Budizm 9. yüzyılda görünmüş, fakat Ming sülâlesi zamanında (14-17. yüzyıllar) yayılmıştı. «Ruh» adlarından bir kısmı Moğol ve Mançu dillerinden alınmış ise de, «ruh» larının çoğunluğu Budist menşeli olan ve şaman cübbesinin üzerindeki tasvirlerin Budist rahipleri kostümlerinin taklidi bulunan Tunguzlar nihayet, komşuları olan Yakutlara tesir etmişlerdi. Şüphesiz «mîrâc» gibi bazı şamanik unsurları ihtiva etmekle beraber Budizm⁵⁶, şamanlık demek değildir. Fakat bu güney kültürleri mahsulünün Orta-ve Kuzey Asyaya nüfuzunda başlıca aracı rolünü oynamıştır.

Gerçekten eski Türk topluluklarında şamanlığa benzer bir inancın varlığına ihtimal verdirecek hiçbir kayıt mevcut değildir. Altay Türkleri tarafından bugün «şaman» mânasında kullanılan Kam sözü, Gy. Németh'in araştırmalarına göre, hiç olmazsa 5. yüzyıldan beri yaşamaktadır. Avrupa Hunları tarihinde Atakam ve Eşkam adlarında iki «şef» den bahsedilmiştir⁵⁷. Buradaki «kam» hecesi gerçekten «din adamı»nı anlatan tâbir ise, bu, «şamanı» değil, fakat eski Türk dininin temsilcisi mânasını ifade etmiş olmalıdır. Çünkü Hunların örf ve âdetleri hakkında oldukça geniş bilgi veren Lâtin (meselâ, A. Marcellinus, 4. yüzyıl sonları) ve German (meselâ, Jordanes, 6. yüzyıl ortaları) yazarların «Hunların dinî törenleri yoktur» diyecek yerde⁵⁸, garip ve ilgi uyandırıcı şaman âyinleri ve şamanik telâkkilerden haber vermeleri beklenirdi. Hükümdar âilesinin Budizmle yakın ilgisi ne rağmen Tabgaçlarda (5. yüzyıl) şamanlığı hatırlatan bir şey yoktur. Uygurlarda (8-11. yüzyıl) bile bu hususta açık bir delile tesadüf edilmez. Hatâ Uygurlarda kam sözü, «din adamı» değil, büyücü, sihirbaz mânalarında kullanılmıştır⁵⁹. Orhun kitabeleri dahil, şimdiye kadar ele geçen Gök-Türkçe yazılı metinlerde ne umumî olarak «din adamı» mânasında, ne de «şaman»

55: M. Eliade, *aynı eser*, s. 430 vd.

56 Bk. W. Ruben, *Buddhistlik ve Şamanlık*, 1939, Ankara, s. 97-107.

57 Gy. Németh, *Attila és Hunjai*, 1940, Budapest, s. 224; Ayrıca B. Szasz, *A Hunok története.*, s. 515.

58 Bk. B. Szasz, *aynı eser*, s. 515.

59 A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 163.

mânasında kam kelimesine rastlanmadığı gibi⁶⁰, bütün bu vesikalarda şamanlığı îma eden bir kayıt bulunmamıştır. Bundan dolayı, Gök-Türkler zamanında bile Türk dinî itikadlarını gelişi-güzel şamanlık telâkki etmenin tehlikesi üzerine dikkat çekilmiş idi⁶¹.

III

Eski Türk Dini

Bozkır Türklerinin dinî inançlarını şu üç noktada toplamak mümkündür :

- a — Tabiat kuvvetlerine inanma
- b — Atalar kültü
- c — Gök-Tanrı

a — Yukarıda sırası geldikçe işaret edildiği üzere, eski Türkler tabiatte bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Bu nokta açık şekilde yer-su (yâr-sub) tâbiri ile Orhun kitabelerinde ifadesini bulmuştur. Aynı inanış «yir-suv» tarzında Uygurlarda da vardı⁶². Bunlar «iduk» yâni kutsal idiler. Tabiat kuvvetlerine itikad, hemen bütün «halk dinleri»nde mevcut bulunmaktadır⁶³ ve fizikî çevrede rastlanan yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş vb... gibi tabiat şekil ve hâdiseleri karşısında duyulan hayret, korku, saygı hisleri dolayısıyla bunların tanrılaştırılmasından doğmuştur. Eski Türklerde yer-su'ların ayrı

60 Bu husus vaktiyle W. Barthold'un da dikkatini çekmişti (Bk. *Orta Asya-Türk Tarihi hakkında dersler*, 1927, İstanbul, s. 11).

61 R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes..* s. 110, 114. W. Barthold: «Bu akide iptidai ve medenî dinler arasındaki esas farkı ortaya koyar. Şamanlık gibi iptidai insanların dinleri bir takım ahlâki mefkûrelerle alakalı değildir» dediği bu «dini» (*Dersler...* s. 13)ko'ayca Türklere mâl etmişti. Şamanlığın din'den ziyade «sehîr» sayılması gerektiğini sezen, fakat Türklerin kendilerine mahsus bir dinleri olması lâzım geldiğini düşünen Ziya Gökalp tasavvur ettiği bu asli Türk dinine «Toyunizm» adını vermişti (*Türk medeniyeti tarihi*, 25, 95 vdd.) Fakat bu din aslında Budizm idi (Kırs. Cuveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, I (GMS. 1912) s. 44 vd.; A. İnan, *Şamanizm*, s. 1) ve «rahip» demek olan «Toyun» kelimesi Türkçeye Çince (tao-jen)den geçmişti (*Eski Uygur sözlüğü*, s. 248).

62 *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 298.

63 Bu tarz inanışların türlü izahları yapılmak istenmiştir ki, başlıca teoriler olan: Animizm (ruhçuluk, canlılık) ve Naturizm (tabiatçılık) hakkında bk. M. Taplamacıoğlu, *Din sosyolojisi*, s. 53-63; N.Ş. Kösemihal, *Sosyoloji tarihi*, 1955, İstanbul, s. 53-63.

ayrı fonksiyonlarını tâyin etmek için gerekli bilgilere sahip değilsek de, umumiyetle bu nevi «halk inançları» nda maddî hayat şartlarının, ekonomik ve sosyal âmillerin de rol oynadığı kabûl edilmektedir. Meselâ, çiftçi kavimlerde daha çok verimlilik ve bereket tanrıları olarak kendine tapılan kuvvetler görülür. Bir çok eski doğu inançlarında «toprak ana» en fazla saygı duyulan bir tanrıçadır. Savaşçı kavimlerde çarpışma, zafer tanrıları birinci plânda yer almaktadır. Çobanlıkla uğraşan topluluklarda ise, meselâ hayvanların yavrulanması ve koyun kırpma zamanları hususî törenler yapılır. Bu gruba giren çok tanrılı halk dinlerinin umumiyetle, içinde zuhur ettiği topluluğun dışına yayılmak temayülünde olmadıkları müşahede edilmiştir. Halk dinlerinin bu «mahallî» olma vasıflarına karşılık, «yüksek» dinler, bütün insanlığa hitap etmeleri ile, cihânsümül olmak karakterini taşırlar⁶⁴.

Türklerinkine benzer «halk» dinleri eski kavimlerde umumî idi. Eski Hind'in kutsal kitabı olan veda'larda tanrı adları tabiat kuvvetlerini gösterir. Meselâ en mühim Hind tanrılarında olan Agni, ateştir; İndra, yıldırım, yağmur ilâhıdır. Hind-İran mitolojisinde Frangrasyan (Afrasyab) savaş tanrısıdır. Yine Sanskritçede Dyaus (=tanrı) «parlak sema» mânâsındadır⁶⁵. Eski Yunan tanrı ve tanrıçaları hep tabiat kuvvetlerinin ilâhlaştırılmasından doğmuştur: Zeus, gökyüzünün hükümdarı olup yağmur yağdırır, şimşek çaktırır, bulutları sevk ve idare eder vb. Apollon, güneş, gençlik tanrısı; Afrodit, ilkbahar, aşk tanrıçası; Poseidon, deniz tanrısı; Hades, karanlık yeraltı (cehennem) tanrısı; Ares, savaş tanrısıdır vb.. Ancak eski Yunanlılar, tıpkı eski Mısırlılar ve Mezopotamyalılar gibi, tanrıları, kendilerine benzer birer «insan» olarak tasavvur ettiklerinden, aralarında «beşerî» mâceralar hayal etmişler, Yunan mitolojisi de bu suretle vücut bulmuştur. Eski Yunanlılarda her şehrin de bir «koruyucu» tanrısı vardı. Bütün bu tanrıları memnun etmek için onlara bal, zeytin yağı, güzel koku ve ayrıca kanlı kurbanlar sunan eski Yunanlılar, ölümlerin ruhlarının, Hades'in ülkesi olan toprak altına indiğine inanırlardı. Eski Mısırdaki Nil nehri bereket tanrısı idi. İranda Zerdüş dininin ulu tanrısı olan Ahuramazda'nın temsilcisi ateş idi. Römalılarda her yerin «koruyucu» perileri vardı. Bunlara(lar) deniyordu. Her insanın da bir koruyucu perisi olurdu (erkeklerinkine genius, kadınlarinkine juno adı verilirdi). Eski Germanlerde bir soyun, bütün üyeleri ara-

64 Bu hususlarda bk. H. Freyer, *Din sosyolojisi*, (Türk. terc.) (İlahiyat Fak. Yay.), Ankara, 1964, s. 64-68.

65 Dyaus sözünden Yunancaya Zeus, Lâtinceye Jovis, günümüz İtalyancasına Dio, İspanyolcaya Dios, Fransızcaya Dieu şeklinde geçmiştir (M. Taplamacıoğlu, *aynı eser*, s. 61).

sında işbirliğini sağlayan «uğur»ların varlığına inanılırdı⁶⁶. Misâlleri çoğaltmağa lüzum görmeden şunu ilâve edelim ki, çeşitli ülkelerde bütün bu tanrılar veya tanrıçaların tasvirleri, mücessem (plastik) şekilleri yapıyordu. Eski Yunan tanrı heykelleri, Hind putları; ağaçların, mağaraların, pınarların, büyük kayaların ruhlarla meskûn olduğuna inanılan, taşlara tapınılan Câhiliye devri (İslâmlıktan önceki devir) Araplarında, başta Lât, Menât, Uzzâ olmak üzere bir sürü put.

Eski Türklerde «ruh»ların «insan» biçiminde tasavvuru olmadığı için, putlara da rastlanmaz. Türkler gizli kuvvetin bulunduğunu düşündükleri tabiat ârızalarını çözüldükleri gibi kabûl etmişler ve sadece onlara kutsallık atfetmekle yetinmişlerdir ki, bunun delilini Orhun kitabelerinde iki «yer-su» için tasrih edilmesi vermektedir: «ıduq ötüken» (=kutsal Ötüken)⁶⁷ ve «Tamîq ıduq baş»⁶⁸.

Eski Türk dininde ruhlara inanışın diğer bir belirtisi de kâhinlik veya falcılığın Türkler arasında itibar görmesidir. Avrupa Hunlarındaki falcılığa Lâtın kaynaklarında işaret edilmiştir⁶⁹. Uygurlardan kalma mühim dil yadigârlarından biri de «İrk Bitiq» adlı ve kâhinlikle ilgili eserdir⁷⁰. Ancak falcılık ve kâhinlik de bütün Eski-ve Orta çağlarda umumî idi. Eski Mısır, Yunan, Bâbil kâhinleri meşhurdur. Romalı'lar da fala ve kâhinlere inanırlardı⁷¹.

b — Eski Türk inanç sisteminin 2. esasını atalar kültü teşkil eder. Ölmüş atalara tâzim, onlar için kurbanlar kesilmesi «pedersahî (patriarcale)

66 Tafsilen bk. A. Schimmel, *Dinler tarihine giriş*, s. 54, 58.

67 Kültegin Kitabesi, doğu, str. 23. Ötüken, Orhun ırmağının çıktığı yaylanın adıdır. Burası eski Türk hakanlıkları başkent bölgesidir. Tanınmış Fransız orientalisti P. Pelliot, ötüken adını, Moğolca ile açıklamak isteyerek, Moğol toprak tanrıçası *Atügân* veya *İtügân* ile aynı saymıştır (Bk. *T'oung Pao*, 4-5, 1929, s. 212-219). Eski Türkçede, aşağıda belirtileceği üzere, kutsal sayılan yer (yâr, yir) ile toprak (topraq) ayrı kelimeler hâlinde (Bk. A.V. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1950, bk. Glossar) iki ayrı kavram ifade ettiğinden ve R. Giraud'nun da belirttiği gibi (*L'Emp. d. Turcs célestes*, s. 107), Türklerde toprak tanrı ve tanrıçası mevcut olmadığı için, bu bölge ancak çok sonra Moğollar devrinde tanrıçalığa çıkarılmış ve isim de olduğu gibi Moğolcaya geçmiş olabilir. Kelimenin aslı Türkçe olup (Ötüg, ötü, ötügcü) dilek, dua ve niyaz edilen yer demektir. (*Eski Türk yazıtları*, IV, 1941, s. 178; *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, s. 154 vd.).

68 Yâni «Kutsal Tanrı (suyu) kaynağı (Kültegin, kuzey str. 1, Bilge, doğu 29). Bu herhalde Orhun nehrinin kaynağı yanında bulunan Tamir ırmağıdır (R. Giraud, *aynı eser*, s. 107).

69 Bk. *Attila ve Hunları* (türk. terc.), Ankara, 1962, s. 119 vdd.

70 Bk. *Eski Türk Yazıtları II*, 1939, s. 69-93.

71 A. Schimmel, *aynı eser*, s. 55.

âile» de baba hâkimiyetinin inanç sahasındaki belirtisi sayılmaktadır. Telâkiye göre, baba ve umumiyetle atalar, öldükten sonra dahi, ruhları vasıtasıyla, âile efradını korumağa devam ettiklerinden, onlara karşı duyulan minnet hissi türlü şekillerde ortaya konmaktadır. Din tarihi araştırmacıları ve etnologların, sosyal ve ekonomik şartları dolayısıyla, eski Orta-ve Kuzey Asya kavimlerinde atalar kültürünün bulunabileceği hakkındaki düşünceleri Türkler yönünden tarihi kayıtlarla da kuvvet kazanmıştır. Asya Hunlarında her yılın mayıs ayı ortalarında atalara kurban sunulurdu. Atalara âit hatıraların kutlu sayılması, mezarlara yapılan tecavüzlerin ağır şekilde cezalandırılmasından da anlaşılıyor. Avrupa Hun tarihinde Atilla'nın 2. Balkan seferinin sebeplerinden biri olarak Hun hükümdar âilesi kabirlerinin Margus (Belgrad civarında Tuna üzerinde şehir-kale) piskoposu tarafından açılarak soyulması gösterilmektedir. M.ö. 79 yılında benzer bir hâdise Tan-hu'yu Ohuan'larla savaşa sevk etmişti⁷². Hunlar bakımından büyük hakaret sayılan bu harekete Asyada Moğolları, Batıda misâlini gördüğümüz hırsız papası teşvik eden âmil de eski Türklerin, ölümlerini silâhları, kıymetli eşyası, bazan ölen başbuğun altın ve gümüşle bezenmiş techizatlı atları ile ve kadınları süs eşyası ve mücevherleri ile birlikte gömmeleri idi. Çünkü Türkler öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına (âhiret) ve ruhların ebedîliğine inanıyorlardı. Eski Türkçede (Gök-Türk, Uygur) ruh, can mânasında «tin» kelimesi kullanılıyordu. Bu, aynı zamanda «nefes» demektir. Ölümü nefesin keşilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçuşması şeklinde tasavvur ediyorlar, böylece bazan «öldü» yerine «uçtu» diyorlardı⁷³. Ruhları öbür dünyaya göçen ataların orada rahatsız edilmemeleri, iyi yaşamaları lâzımdır. Ayrıca atala-

72 B. Szasz, *A Hunok története...* s. 500, 520; F. Altheim, *aynı eser*, s. 146.

73 Meselâ, Kül-Tegin, doğu, str. 16. W. Barthold, bu Türkçe tâbire dayanarak eski Türklerin itikadında insanın öldükten sonra kuş yahut böcek suretine tenasüh (transmigration) ettiği yolunda bir inanın var olduğunu sonucuna çıkarmakta ve şöyle demektedir: «Batı Türklerinde, hattâ islâmiyeti kabûlden sonra bile «öldü» yerine «şunkar boldı» yani «şahin oldu» ibaresi kullanılıyordu» (*Dersler*, s. 14 vd.). Halbuki, burada tenâsüh değil, sadece ruhun bedenden ayrılması bahis konusu olduğu gibi, «şunkar boldı» deyimindeki şunkar kelimesinin Farşça olduğu üzerine dikkati çeken R. Giraud tarafından, 8. yüzyıl Türklerinde henüz mevcut olmayan bir güney tesirini ortaya koymaktadır. (*L'Emp.d.Turcs-célestes*, s. 110). Diğer taraftan Türklerde görülen şekilde ruh'un «nefes» olarak tasavvur edilmesinde bir umumîlik göstermektedir. Meselâ, Fransızcada ruh (*esprit*) kelimesi Lâtince *spiritus* (=nefes almak) dan gelir. İngilizcede aynı manâda soul veya spirit kelimesi vardır. Eski Yunancada *psukhe* (psyche = ruh) üfleme demektir. Farşçada ruh = *revân* dirki, yürüme ve rüzgârı ilgilidir. Ruh Arapçada da yine rüzgâr ile ilgili olarak *rih*'den türemiştir. (Bk. M. Taplamacıoğlu, *aynı eser*, s. 100).

rın tasvirlerinin yapıp saklandığına dair kayıtlar da görülmektedir⁷⁴.

Atalar kültürüne sahip başka kavimlerde bu inanç, ölen bazı kudretli kimselerin ölümlerinden sonra ilâhlaştırılıp yarı-tanrı sayılacak kadar ileri gitmiştir (meselâ, eski Yunanda heros'lar). Ölünün gelecek hayatında daha mutlu yaşayacağına inanılan bazı Hind-Avrupa kavimlerinde ölünün mezarına eşyası konulur, hattâ büyük ve saygı değer ölümlerin akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü. Bu insan kurbanı âdeti, özellikle Keltlerde dehşet verecek kadar vahşiyane idi⁷⁵. Kuzey Avrupa kavimlerinin, kutsal hayvanı erkek domuz olan bereket tanrısı Freyr için yaptıkları törenler arasında insan kurban etmek de vardı⁷⁶. Hind-Avrupalı Sogd'larda da insanlar kurban edilirdi⁷⁷. Yunan mitolojisinde «toprak ana» Gea'nin kendi çocuklarını öldürüp yemesi, Zeus'un oğlu gösterilen, sarhoşluk ve verimlilik tanrısı Dionysos (Romada Bakhus)'un Titanlar tarafından keza öldürülüp yenmesi ve Zeus'un da onun yüreğini yemek suretiyle yeni bir Dionysos meydana getirmesi insan kurbanı âdetinin izleri sayılabilir⁷⁸. Nihayet Troia savaşlarında İphigenia ile Orestes'in tanrılara kurban-olarak sunulduğu bahis konusu edilmiştir⁷⁹. İranda manihaist kozmolojide «hayat anası» denilen ilk insanın Karanlık devleri tarafından öldürülüp yutulması da buna benzer. Eski Hind dininde sayısız çocuk doğurup, sonra bunları öldürerek yiyen tanrıça Kali de öyle. İskitlerde mevcut olan insan kurbanı âdetinin, 10. yüzyıla kadar İslâvlar arasında yaygınlaşarak devam ettiği İbn Fadlan'ın korkunç kadın kurbanı tasvirinden anlaşılmaktadır⁸⁰. İnsn kurbanı asıl Sâ-mî kavimlerde ehemmiyet taşıyordu. Ken'an bölgesinde (Arabistan'ın kuzey sahası) bereket ile ilgili olarak, tabiatın gidişini idare eden ilâhlara insanlar kurban edilirdi. Tanrının hiddetini yatıştırmak için, Câhiliyye Arap-

74 Yukarıda ne şamanlıkla nede totemcilikle ilgisi olmadığını açıkladığımız tös (put) ler, ataları temsil ediyordu (A. İnan, *Şamanizm*, s. 43). 1253 yılında Moğolistan'a giden rahip - elçi Kübrük, orada bir Uygur tapınağında gördüğü putların neye delâlet ettiğini sorduğu zaman Uygurlardan şu cevabı almıştı: «Bun'lar tanrı tasvirleri değildir. Bizimkilerden biri öldüğünde yakınları onun suretini yapar, tapınağa koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak, hürmetle muhafaza ederiz» (A. T'serstevens, *Les Précurseurs de Marco Polo*, 1959, Paris, s. 253 vd.).

75 A. Schimmel, *aynı eser*, s. 63.

76 A. Schimmel, *aynı eser*, s. 62.

77 W. Eberhard, *TM*, VII-VIII, 1947, s. 174.

78 A. Schimmel, *aynı eser*, s. 46 vd. 160, 165.

79 E. Peterich, *Küçük Yunan mitologyası*, s. 114, 119.

80 *İbn Fadlan seyahatnâmesi*, s. 77 vdd.

larınca en kıymetli evlât olan, erkek çocuk tadim olunurdu⁸¹. Bu insan kurbanının izleri Sâmi menşeli olan «semavî» dinlerde de devam etmiştir. Hz. İsa'nın, insanlığı kurtarmak için, kendisini feda ettiği telâkkisi gibi. Bizzat İsa «Son Yemek»inde ekmeği kendi vücuduna, şarabı kendi kanına benzetmiştir ki, o kan insanlığın selâmeti uğruna dökülecektir. İslâmiyette kütlanan «Kurban bayramı» dolayısıyla anlatılan Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etme teşebbüsü hikâyesi mâlûmdur. İnsan kurbanı âdeti Uzak-doğuda da vardı. Çin kaynakları Kore kavimlerinden Fu-yü'ların böyle bir geleneği olduğunu kaydederler⁸². Bazı Moğol kavimlerinde de bu âdetin bulunduğuna dair işaretler mevcuttur⁸³. Aynı âdetin Çinde de görüldüğünü aşağıda bir münasebetle zikredeceğiz.

Eski Türklerde en büyük kurban, bozkırlı Türkün kutsal bir duygu ile sarıldığı at'tır. Buna dair misâl pek çoktur. Orta Asya eski Türk bölgesinde özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur⁸⁴. Diğer hayvanlardan erkek cinsi üstün kurban sayılırdı⁸⁵.

Eski Türklerde de insan kurbanı olduğunu zannettirecek bazı işaretlere rastlanmaktadır. Meselâ, Asya Hun topluluğunda «ölüyü takip etme» (yakınlarının ölü ile birlikte gömülmesi)⁸⁶, Gök-Türklerin «Deniz tanrıçası ile münasebette bulunan dedelerinden birinin avda bir geyik öldürmesi üzerine onun kabilesi mensuplarının, geyik öldürmelerinden dolayı, o günden itibaren hep kurban için insan göndermek zorunda kaldıkları»⁸⁷ gibi kayıtlar vardır. Bunların en sarihlerinden biri, Asya Hunlarına sığınan bir Çinli kumandanın kurban edildiğine dair olan haberdur⁸⁸. Bunlara, Atılanın ölümü münasebetiyle birçok kimselerin de öldürülerek mezara gömüldüğünü bildiren, 6. yüzyıl tarihçisi, Jordanes'in kaydı ile⁸⁹, Gök-Türk hanlarının mezarları başında düşman orduları şeflerinin kurban edildiği⁹⁰ şeklindeki bir iddia ilâve edilebilir.

81 A. Schimmel, *aynı eser*, s. 103 vd.

82 W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 17.

83 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 296 vd.

84 At cesetlerinin bulunduğu mahallerden en mühim ve meşhuru Pazırık'tır. (Bk. B. Ögel, *aynı eser*, s. 62-68).

85 «Koyundan koç, deveden buğra, attan aygır» *Dede Korkut kitabı*, neşr. M. Ergin (TDK), 1958, s. 81 (1. destan).

86 W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 76, 94.

87 W. Eberhard, *aynı eser*, s. 86.

88 Bk. B. Szasz, *A Hunok története*, s. 516.

89 Bk. F. Altheim, *aynı eser*, s. 193.

90 W. Barthold, *Dersler*, s. 13.

Ancak bütün bu «haber»ler daha yakından incelenirse eski Türklerde insan kurbanının âdet hâlinde mevcut olduğunu şüpheye düşürecek birçok hususlar ortaya çıkar : Asya Hunlarına ait kayıtlar açık değildir. Ölüyü akrabaların nasıl «takip ettikleri». Çince metinde iyi açıklanmamış, fakât tercümede «yorum» yolu ile böyle bir zâna varılmıştır. Eğer gerçek dinî mânâda insan kurbanı bahis konusu olsaydı, bu noktayı Çin kaynaklarının zikretmelerine herhâlde bir engel yoktu. «Yorum» doğru olsa bile bu âdet, Türklerden ziyâde, büyük Hun imparatorluğundaki, insan kurbanını mübah gören Moğol veya Hind-Avrupalı küteler için geçerli sayılabilir. Zira Çinliler çok kere «Hiung-nü» adı altında topluca andıkları çeşitli kavimler arasında açık bir ayrılık göstermemektedirler. Gök-Türkleri ilgilendiren kayıt ise, görüldüğü üzere, geyik ile alâkalıdır. Eski Türklerde geyik kurbanı olmadığı gibi, bir deniz tanrıçası da mevcut olmamıştır. Burada bir kuzey bölge veya Ural'lı kavimler geleneğinin Gök-Türlere yakıştırıldığı anlaşılmaktadır. Esasen Gök-Türlere çağdaş Çin kaynaklarında böyle bir rivayete rastlanmamakta ve bahis konusu kayıt çok sonraki iki kitapta yer almaktadır⁹¹: Çinli kumandanın «kurban» edilmesi oldukça ilgi çekici bir mace-rayı ortaya koyuyor: Bu yüksek rütbeli kumandan (general), Hunlara sığınmış ve Çin hükûmeti aleyhine tehlikeli bir unsur hâline gelmiş ve durumdan ürken Çin'in bir siyasî intikam manevrası neticesinde öldürülmüştür. Hun idarecilerini bu işe teşvik eden de bir wu (= Çinli rahip) idi. Üstelik bu «kurban» toprak tanrısına sunulmuştu. Hun hükümdarı ise, daha sonra, kendini suçlu hissettiği için Gök-Tanrı'nın gazabından korkmuş ve onu teskin için bir «kutsal mahal» yaptırmıştı⁹². Demek ki, Türk inancı yönünden «insan kurbanı» uygun düşmemekte idi. Attilanın ölümü üzerine bir çok kimsenin de öldürülüp gömüldüğü haberine gelince, burada iki ihtimal hatıra gelebilir: Ya bu gerçekten bir «insan kurbanı»dır, veya Attilanın mezarının gizli kalması için, mezarın yerini görenlerin ve gömme işinde çalışanların öldürülmesi hâdisesi. Fakat bu ihtimallerden her ikisine de, Türkler açısından, şans verilemez. Zira Türklerde mezarları saklamak yoluna gidilmemiştir. Tersine, bilindiği gibi, özellikle büyüklerin hususî kabirleri yapılmış, üstlerine bina (bark) inşa edilmiş, bark'ın iç duvarlarına da ölünün hayatta iken katıldığı savaflara ait sahneler resmedilmiştir⁹³. Bununla da yetinilmiyerek, yine bilindiği gibi, kabrin veya mezarın etrafına

91. Krş. W. Eberhard, *aynı eser*, s. 86.

92. Tafsilen bk. B. Szasz, *aynı eser*, s. 516.

93. R. Giraud, *L'Emp. d.Turcs...*, s. 116.

balbal'lar dikilmiş, alelâde mezarlara da, belirli olması için tümsek biçimi verilmiştir. Mezarların gizli tutulması, daha çok bir Moğol âdetidir. Bu maksatla, yâni büyüklerin yattığı yerin ifşa edilmesini önlemek için ilgili insanların öldürülmesi Vizigot'lar (Batı-Got'ları)da da yaygın bir âdet hâlinde idi⁹⁴. Aslen Got menşeli bir tarihçi olduğu söylenen ve eserini Attilanın ölümünden 100 yıl kadar sonra yazan Jordanes'in ancak mezar gizleme düşüncesi ile açıklanabilecek kayıtları eğer doğru ise, ve eğer Attilanın, ölümünü hemen takip eden karışıklık devrinde şanına lâyık bir anıt-kabir (bark) inşa edilmiş de, sonraları, bu büyük Türk başbuğundan tabiatıyla hoşlanmayan Batı hıristiyan taassubunun tahripkâr faaliyetleri sonucunda yıkılıp yer-yüzünden kaldırılmamış ise, hâdisenin Moğol-ve Vizigotları taklit neticesinde vukua geldiğini kabûl etmek zarureti vardır. «İnsanları kurban» ihtimali de aynı açıdan değerlendirilmelidir. Çünkü hem Moğolların, hem Gotların atalarında insan kurban etmek âdeti mevcut bulunuyor, fakat Türklerde, ve elbette Asya Hunlarının torunları olan Attila Hunlarında, buna rastlanmıyordu. İnsan kurbanı aslında, bozkır kültürünün değil, ziraat kültürünün mahsulü olup, hep yer, toprak ve bereket tanrıları ile ilgilidir. Bu mühim noktayı dikkate alan tanınmış kültür tarihçisi W. Eberhard, Türklerde böyle bir âdetin mevcut bulunmadığını ve hatta insan kurbanı âdetinin bazı yerlerde Türkler tarafından yasak edildiğini bildirmektedir⁹⁵. Tabiatıyla W. Barthold'un Gök-Türklerle ilgili dayanaksız iddiasının ciddiyetle bir alâkası yoktur⁹⁶.

c — Eski Türklerde Gök-Tanrı dini hâkimdi. Gök-Tanrı bozkır kavimleri inançında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır. Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar gibi tarihî Türk topluluklarında, kurbanlar sunulan kutsal varlıkların

94 A. Altheim, *aynı eser*, s. 193 vd.

95 W. Eberhard, *Eski Çin Kültürü ve Türkler*, DTCF Dergisi I, 4 (1943) s. 21 vdd; Ayrıca bk. W. Schmidt, *Eski Türklerin Dini* (Türk. terc.) *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIII, 1964, s. 87. Çin kaynaklarında Asya Hun İmparatorunun, düşman hükümdarının kafatasını altın ile kaplatarak içki taşı yaptığı hakkında bir haber vardır. Bu da Türk âdeti değildi. Hind-İranlı bazı kavimlerde (Meselâ, İskitler) ve çok eski devirlerde Çin'de (Tsin devleti zamanı) mevcut olan bu âdet, sonraları Hunlarda da görülmüş olabilir (bk. W. Eberhard, *Ülkü*, sayı, 92, 1940, s. 100). Diğer taraftan Asya kavimleri arasında başta Moğol Şi-veğ'ler olmak üzere proto — Moğollar için «tipik» olduğu tesbit edilen kafatası kültü (bk. *Çinin Şimal Komşuları*, s. 57) nün güney kültürlerinden doğduğu ve Tantrizm ve Lamaizm'de oynadığı rol için bk. M. Eliade, *Le chamanisme*, s. 383, 398 vd.

96 Bk. R. Giraud, *aynı eser*, s. 123.

başında ve hepsinin üstünde geliyordu. Tam iktidar sahibi idi. Aynı zamanda «semavî» mâhiyeti hâizdi. Bundan dolayıdır ki, eski Türk vesikalarında çok kere «Gök-Tanrı» adı ile zikredilmiştir. Toprak ile ilişiği bulunmayan Gök-Tanrı telâkkisinin «yerleşik» kavimlerden ziyade avcı, çoban ve hayvan besleyen kütlelere mahsus olduğu, bu itibarla menşeinin de Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği etnologlar tarafından kabûl edilmektedir. W. Koppers bu inancın eski bozkır kavimlerinin sosyal ve ekonomik hayatları ile sıkı ilgisini belirttiği gibi, din tarihçisi M. Eliade de Gök dininin Orta - ve Kuzey Asya toplulukları için, inanç açısından, karakteristik bir sistem olduğunu söylemektedir⁹⁷. Türk tarih ve kültürüne dair araştırmaları tanınan R. Giraud ise, Gök-Tanrı inancını doğrudan doğruya «bütün Türklerin ana kültü» olarak vasıflandırmıştır⁹⁸.

Gök-Tanrı itikadının esaslarını Orhun kitabelerinden az çok tesbit etmek mümkün olmaktadır. Tonyukuk kitabesinde çok yerde zikredilen «Tängri» bazan «Türk Tängri» şeklindeki adı ile, daha o zaman, «millî» bir tanrı olarak görünür⁹⁹. Gök-Türklerin Çinden ayrılarak müstakil bir devlet kurmaları (680-682 yılları hâdiseleri) Onun isteği ile vuku'bulmuştur. Hakan, Türklere «Tanrı» tarafından verilmiştir, fakat topluluk, hakanı terk ettiği için, «Tanrı» tarafından perişanlığa sürüklenmiştir. Yâni «Tanrı» Türk milletinin hayat ve istiklâli ile ilgilenen bir «ulu varlık» durumundadır. Tonyukuk'a da başarıları için gereken «bilgelik» (hikmet)i o ihsan etmiş¹⁰⁰, Gök-Türk hakanlığının kurucuları olan Bumin ve İstemi'yi, Türk töresini yürütmeleri için; Tanrı, tahta çıkarmış¹⁰¹, «Türk bodunu yok olmasın... hür ve müstakil olsun» diye İlteriş Hakan ile hanımı İl-Bilge Hatunu o, «tepelerinden tutup yükseltmiş»tir¹⁰². Savaşlarda o'nun iradesi ile zafere ulaşılır. «Tanrı» Türk'ün hayatına vasıtasız olarak müdahale eder, emreder. İradesine boyun eğmiyeni cezalandıran «Tanrı», bağışladığı kut (iktidar) ve ülüg (kısmet)ü¹⁰³ lâyük olmayanlardan geri alır¹⁰⁴. Şafak söktüren (Tan üntürü), bitkiyi meydana getiren «Ulu Tanrı»dır, yâni o, hayat

97 M. Eliade, *Le chamanisme*, s. 27 vd, 182.

98 R. Giraud, *L'Emp.d.Turcs...*, s. 102.

99 R. Giraud, *aynı eser*, s. 104, 115.

100 Tonyukuk Kitabesi.

101 Kül Tegin kitabesi, doğu, str. 1.

102 Kül-Tegin, doğu, str. 11; Bilge, doğu, str. 10.

103 Kül-Tegin, doğu, str. 29.

104 Bilge, doğu, str. 34-35.

verici ve yaratıcıdır. Ölüm de, can veren «Tanrı»nın iradesine bağlıdır¹⁰⁵. Bütün bunlar «Tanrı»nın, eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran bir Ulu varlık telâkkisi olduğunu göstermektedir. Açıkça görülmektedir ki, bu semavî Tanrı inancının, yukarıda izah edilen «şamanik» düşüncelerle hiç bir ilgisi mevcut olmadığı gibi, «tenasuh» (bedenden ayrılan ruhun başka bir cisme girmesi) fikri ile de bir münasebeti yoktur. Dikkate değer ki, daha geç zamanlarda Türkler arasında yayılan şamanlık bu Gök-Tanrı telâkkisine dokunamamıştır, yâni onu, kendi gayesine hizmet ettirecek bir biçime sokmağı başaramamıştır. «Ulu Tanrı»nın bahis konusu olduğu törenlerde şamanlığın âdeta «sırıttığını» söyleyen M. Eliade, Türk topluluklarında kurban sunma törenlerinde şamanın hiç vazife almadığını, bunun ancak zamanımızda, toprak ve bereket ile ilgili «Bay Ülgen»e sunulan kurbanlara münhasır kaldığını belirtmekte, ve özellikle at kurbanı konusunda şamana düşen rolün geç zamanlarda görüldüğü W. Koppers tarafından teyit olunmaktadır¹⁰⁶. Nitekim adında da eski «Tanrı» telâkkisinin izini taşıyan Yakut yüksek varlığı Tengere Kayra Han ile de şamanlar meşgul olmazlar.

Bu suretle Türklerde, itikadî prensipler bakımından, ulu varlık karakterini taşıdığı anlaşılan Gök-Tanrı'nın yanında sık sık diğer «tanrı»lar da bahis konusudur. Bunlar arasında, «yer» ehemmiyetli bir mevki tutuyor gibidir. Meselâ Asya Hun imparatoru Mo-tun'u tahta çıkaran kuvvetlerden biri olarak rol oynamaktadır¹⁰⁷. Orhun kitabelerinde eski Türk kozmogonisini tek cümle içinde açıklayan ibare şöyledir: «Yukarıda kök teñri, aşağıda yağız yer yaratıldıktâ, ikisinin arasında insan-oğlu yaratılmış...»¹⁰⁸. Buradaki «kök teñri» deyiminin Ulu Tanrı'yı değil, doğrudan doğruya mavi gökyüzünü, semayı ifade ettiği bellidir. Yoksa, R. Giraud'nun da işaret et-

105 Kül Tegin, kuzey, str. 10: «Kül Tegin vâdesi gelince öldü. Kişi oğlu ölmek için yaratılmıştır». Irk-Bitig'e göre de de (*Eski Türk Yazıtları*, II, 1939, p. 71, 73, 83). O, «Kara yol (kanun, nizam, hak) tanrıdır, kırılanları birleştirir, yırtılanları ular, ilig, (ülüg ?) = hükümdarı seçer (veya, kısmetleri ayırır). İnsan diz çökerek Tanrıya yalvarır, Kut isterse kut verir, ağılda atlar çoğalır, insanın canı (ömrü) uzun olur. Kul beyine dua eder, kuzgun'un niyazı bile Tanrıya ulaşır, Tanrı üstte onu iştirir, aşağıda insan da bunu bilir...»

106 M. Eliade, *aynı eser*, s. 168, 182.

107 De. Groot, *Die Hunnen...*, s. 81.

108 «Üze kök tengiri, asra yağız yer kıldıkta, ikin ara kişiöglü kılınmış...» (Kül Tegin, doğu, str 1; Bilge, doğu, str. 2). Şu ibarede daha açık olarak «Tanrı» ile «yer» eşit bir fonksiyon içinde görünmektedirler: «Üze Tengri, asra yer yarlıkkadug üçün» (Yukarıda Tanrı, aşağıda yer irade ettiği için..), Bk. Bilge, kuzey, str. 11.

tiği gibi, yaratanın aynı zamanda yaratılmış olması gibi garip bir çelişki bahis konusu olur. Her ne kadar Gök dininin o çağlarında da, Tanrı itikadının bütün temel prensiplerine rağmen, kâinatı kaplayan, her yerde hazır bulunan, her şeyi sınırsız hâkimiyeti altında tutan maddî gökyüzünün, bütün hayatını, varlığını semaya borçlu bozkırlının gözünde «Tanrı» telâkki edilmiş olması mümkün ise de, herhâlde eski Türk'ün kafasında, mekânı göklerde olan, cisim (madde) hâline sokulamıyan bir, tek Tanrı inancı mevcut bulunuyordu. İbn Fadlan (10. yüzyıl) şöyle diyor: «Oğuzlardan biri, haksızlığa uğrar veya başına hoşlanmadığı bir iş gelirse, başını göğe kaldırır ve: «Bir Tanrı» der, bu, «Bi'llâh vâhid» (Allah bir) demektir». «Yine Oğuzlardan biri bana: sizin rabbinizin kadını var mı? diye sordu. Hemen tövbe ve istiğfar ettim. O da benim gibi yaptı, tövbe ve istiğfar etti»¹⁰⁹. 13. yüzyıl Uygurlarına âit diğer bir müşahede de bu yönden dikkat çekicidir. Rubruquis, Orhun nehri kıyılarında, içinde putların bulunduğu bir budist tapınağında bir Uygur ile konuşuyor: «Tanrıya inanıp inanmadıklarını sordum. Cevap verdi: «Bir Tanrıya inanırız.» Devam ettim: Tanrı bir ruh mudur, yoksa cisim midir? Cevap: Tanrının ruh olduğuna inanırız». Sual: Hiç insan biçimine girdiğini tasavvur edermisiniz? Cevap: Asla!»¹¹⁰.

Eski Türk vesikalarında geçen «yer» tâbirinden «toprak» ın kastedilmediğini, tanrısal kudret-unsurlarından biri olarak «yer» (la Terre, the Earth) in, tarım kültürüne bağlı inançlardan *toprak* (le sol, soil) *tanrısı* ile karıştırılmamak gerektiğini ve esasen Türk dinine göre «yer»in de Tanrı tarafından yaratılmış olduğunu belirttikten sonra, Gök-Tanrı'nın Asya Hunlarında bile tek ulu varlığı temsil ettiğini işaret edelim. Ancak Hunlar devrinde (sonraları, 6-8. yüzyıl Türk topluluklarında artık fonksiyonlarını kaybetmiş olan) güneş, ay, yıldız kültleri de rol oynamaktadır. Hun hükümdarı her sabah doğan güneşe ve gece dolunaya tâzim etmekte idi.

Şüphesiz çok eski bir naturizmin izleri olan bu tür davranışlar Eski çağların hemen bütün kavimlerinde vardı. Babil'de Şamas güneş tanrısı idi. Malakbél doğan güneşi temsil ediyordu. Palmir'de Arso ve Azizo sabah ve akşam yıldızlarının sembolü idi. Yarkhibol güneş tanrısı, Aglibol ay tanrısı idi¹¹¹. «Göklerin sahibi» sayılan çok yüce tanrı Bualsamin -semavî vâfına rağmen- bereketli yağmur yağdırmakla vazifeli idi. Eski Mısırda Re güneş

109 İbn Fadlan *seyahatnâmesi*, s. 63.

110 *Les précurseurs de Marco Polo...*, s. 253. Burada Budizm tesiri aranmaz, zira Buda dininde «Tanrı» yoktur. Asya Hunlarındaki «put» atalar kültüne bağlanmalıdır.

111 N. Çağatay, *İslâmdan önceki Arap tarihi ve cahiliye çağı*, Ankara, 1957. s. 48.

tanrısı idi. Yine Mısırda, inek şeklinde tasavvur edilen ve gök ile ilgili, Nüt adlı bir üstün varlığa inanılırdı ki, hiçbir fonksiyonu bulunmayan ve ancak toprak tanrısı Keb ile birleşerek İsis (kız) ve Osiris (erkek) çocukları doğuran bir tanrıça idi. Sonra bu Re ile, Theb şehrinin tanrısı olan Amön birleşerek, ikisi bir arada, bir tanrı rolünde görünmüşlerdi. Firavun böyle ortaya çıkan Amön-Re'nin oğlu sayılırdı¹¹². İranda Ahurá (veda'larda, Asura) ve zerdüş't dininde Ahuramazda, dünya nizamını plânlayan, âleme hayat veren, aslâ aldatılamayan, şer kuvvetleri ile mücadele eden yüce tanrı olarak ateş ve güneşin (göklerde parlayan nürün), sığır ve boğanın temsilcisi idi. Yine İranda gelişip, Romada da yayılan Mithraizm bir güneş dini idi. Eski Hind'de Varuna dünya kanunlarının koruyucusu ve, bazı rivayetlere göre, dünyayı yaratan bir tanrı olmakla beraber, Mithra ve, dünya nizamını yaratan, Rta ile birlikte bulunur ve sihirbazlık bilirdi¹¹³. Akadlarda Sin, göklerin ve yeryüzünün hükümdarı, fakat ay tanrısı idi, oğlu Şamaş ise güneş tanrısı. Dinî inançları bakımından Sümer'lerin tesiri altında kaldıkları bildirilen Akadlar ve diğer Sâmî toplulukların en mühim tanrılarında biri Anu adını taşıyordu ki, göklerin sahibi sayılıyor, bu sıfatı ile de kraları tahta çıkarıyordu ve aslında bir Sümer tanrısı olması gerekiyordu¹¹⁴. Sümerler ise Sâmî veya Ârî (Hind-Avrupalı) değil, Mezopotamyaya Asya kıtasından gelmiş bir kavim idi.

Gökyüzündeki tabii varlıkların büyük rol oynadığı bu eski «halk dinleri» nde, özellikle dikkati çeken nokta, bütün eski kavimlerin güneşi, ayı ve yıldızları «tanrılar» olarak tanımaları, fakat bizzat «gök» ile ilgilenmemeleridir. Halbuki bozkır Türk dininde, gökyüzü belirtileri (güneş, ay, yıldızlar) değil, «gök» ile sembolleştirilen «Tanrı» inancı temel teşkil etmekte, diğerleri ikinci derecede «kutsal» sayılmaktadır. Bu surettir ki, «Gök-Tanrı» dini Türklere mahsus bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmaktadır.

Nitekim dinî inançlarda «ulûhiyet» konusundaki araştırmaları ile tanınan W. Schmidt, Türklerin daha Asya Hunları çağında tek tanrılık'a doğru gelişmiş yüksek bir dine sahip oldukları kanaatine varmıştır. Ona göre, Gök-Tanrı yalnız kendisine itaat edilmesi gereken, koruyucu bir kudret olduğu hâlde, diğer kutsal varlıklar (güneş, ay, yıldızlar, atalar ve diğer ruhlar) için mühim bir fonksiyon mevcut değildi. Gök-Tanrı aynı zamanda, yukarıda sırası geldikçe belirttiğimiz üzere, yüksek bir ahlâkî karakteri haiz-

112 A. Schimmel, *Dinler tarihine giriş*, s. 28 vd.

113 A. Schimmel, *aynı eser*, s. 65 vdd, 77, 245.

114 A. Schimmel, *aynı eser*, s. 34 vd.

di. Bundan dolayı, «saf bir gök kültüne sahip» Hunlarda gerçek bir din ile karşı karşıya bulunduğumuzu söyleyen W. Schmidt'e göre, insan hayatına tesir eden ulu bir varlığın mevcut olduğu o devirde, Türkler arasında, insanlar tarafından yapılan dua, kurban sunma ve törenlerden kurulu bir din sistemi teşekkül etmiş bulunuyordu¹¹⁵. Gök-Türkler çağında ise, Gök-Tanrı büsbütün, mânevî büyük bir kudret hâline yükselmişti¹¹⁶. W. Koppers de bu konudaki düşüncesini şöyle ifade etmektedir : «Hayvan yetiştirici kültürün karakteristik Gök-Tanrısı olan ve Çince de T'ien şeklinde görünen bu Tanrı başlangıçta gök kubbeden kâinatı idare eden ve gök ile aynı sayılan en yüksek varlık iken, daha sonraları, gittikçe artan bir derecede panteist (mutlak birlik) gelişme göstermiş ve kendi şahsî seciyesi inhilâl ederek gayri şahsî bir dünya kanununa, dünyaya nizam veren bir kudret olmuştur¹¹⁷. Bu hüküm, tarihî bir kayıt ile de perçinlenmektedir. Bizanslı tarihçi Th. Simokattes (7. yüzyıl), Gök-Türk çevresinde Gök-Tanrı'nın tek yaratıcı varlık olduğunu ve Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık atfetmekle beraber, ancak «yer ile gök'ün yaratıcısı olan» Tanrı'ya tapıklarını kaydetmiştir¹¹⁸.

Gök-Türklerde yer-su'ların kutsal sayılması, Hunlarda güneşe, aya vb. tâzim edilmesi, «semavî» mahiyetteki tek tanrılık inancını gölgelendirmez. Dinler tarihinde tesbit edilmiştir ki, hiçbir din yalnız bir çeşit «îtkat» ve «amel» den ibaret olmamış, hiçbir devirde bir tanrı tek başına kalmamış ve her tanrı daima «kutsal» sayılan ikinci derecede, yan varlık inançları ile çevrili bulunmuştur. Tarihin en «yüksek» dinlerinde bile durum böyledir: Hıristiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı kişiliği (Trinité)nden başka, Mer-yem Ana, melekler, azizler ve ölü ruhları «kutsal»dırlar. İslâmiyette İhlâs sûresi'nde «Allah'ın birliği ve vasıfları din felsefesi ve edebiyatında görülmemiş bir îcaz ile belirtilmiş» olduğu hâlde, «Âmentü bi'llâhi» de meleklerle, Tanrı resûllerine (peygamberler), kutsal kitaplara îman edilmektedir¹¹⁹.

115 W. Schmidt, *Der Ursprung des Gottesidee*, X, 3, *Die asiatische Hirtenvölker* Freiburg, 1949, Türk. terc. S. Buluç, *Eski Türklerin Dini, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIII, 1965, s. 81-85.

116 W. Schmidt, *aynı eser*, Türk. terc. S. Buluç, *Türklerin Dini, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV, 1966, s. 77 vd. Ayrıca, W. Schmidt, *Rassen und Völker*, II, 1946 (Bk. DTCF Dergisi, V, 3, s. 348).

117 W. Koppers, *İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, Belleten*, sayı, 20, 1941, s. 448.

118 Bk. Ed. Chvannes, *Documents sur les Tou-kine (Turcs) occidentaux*, Paris, 1903, s. 248; F. Altheim, *Attila...* s. 78.

119 M. Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, s. 49 vd.

Eski Türk dininde de Tök-Tanrı'yı çevreleyen inançlar nihayet, yukarıda W. Schmidt'in dediği gibi, «aziz» kabûl edilen varlıklar durumundadır¹²⁰.

Gök-Tanrı dininin Türklere mahsus bir inanç olduğu Tanrı, kelimesinden de anlaşılıyor. Bu tâbir, Başkırtça hariç, belirli fonetik farklarla, bütün Türk lehçelerinde mevcut olduğu gibi, birçok Asyalı kavimlerin dillerine de girerek ortak bir kültür terimi hâlini almıştır¹²¹. Türkçenin aslî sözlerinden biri olan Tanrı kelimesi¹²², en sarîh şekli ile, milâddan önceki Çin kaynağı Şi-ki'de, Hun Tan-hu'su Mo-tun(M.ö. 209-174)'un unvanları arasında geçmektedir¹²³. Fakat Tanrı tâbirinin daha eski yüzyıllara âit hatırası da vardır: Konfucius (m.ö. 5. yüzyıl)'un eserlerinde gökten, tanrıdan bahsederken kullandığı «T'ien» tâbiri Türkçe «Tanrı» kelimesinden başkası değildir¹²⁴. Böylece en kadîm Türkçe kültür sözlerinden biri olan «Tanrı» Gy. Németh tarafından eski Sümer dilinde aynı mânaya gelen «Dingir» kelimesi ile karşılaştırılmış, fakat, bundan 5000 yıl kadar önce Mezopotamya'da yaşayan Sümerlerin dili ile, onlardan 2500 yıl sonra Kuzey Çinde görünen Hunların dilinde ortak bir kelimenin bulunması zorluğu -daha bazı ayrıntılara da dikkat çekilmek suretiyle- ileri sürülerek iki kelimenin aynılığı kabûl edilmemiştir¹²⁵. Ancak böyle bir akrabalık meselesini sadece linguistik ve fonetik açıdan kesin hükme bağlamak doğru olmasa gerektir. Herhâl-

120 Bundan dolayı olacaktır ki, Orhun kitabelerinin çözücüsü, büyük Türkolog V. Thomsen, «yer-sub» tabirini «aziz'ler» (saints) diye vasıflandırmıştı (bk. R. Giraud, *L'Emp.d. Turcs.*, s. 104).

121 G. Doerfer, *Türkische und mongolische..* II, s. 578 vd. Ayrıca, *Ülkü*, sayı, 88, s. 305. Bazı Türk lehçelerinde dinî (Allah) mânada «Tanrı» ile semâ manasında (gök) kelimeleri birbirinden ayrılmıştır.

122 Çağımızın en tanınmış Türkologu Gy. Németh, «Tanrı»nın Türkçe bir kök kelime olduğunu belirtmiştir (Bk. Gy. Németh, *Türklüğün eski çağı*, (Türk. terc.), *Ülkü*, sayı, 88, 1940, s. 306). Zamanımızdan 2500 yıl önceleri, başta eski Yunanlılar olmak üzere, hemen bütün kavimlerin henüz antropomorfizm (tanrıları, insan biçiminde tasavvur etme) devrini yaşadığı tarihlerde, Türklerin yüksek ve monoteist (tek tanrılı) bir dinî düşünce ortaya koyabilmelerini kabûle bir türlü yanaşamayan bazıları, Tanrı kelimesine bile bir başka «menşe» aramak gayretine düşmüşlerdir (Şimdilik bk. G. Doerfer, *aynı eser*, s. 577 vd.). Kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiği, Moğol dilinde, Tanggeri (üç heceli) şeklinde söylenişinden bellidir, çünkü, Moğolcanın fonettiği icabı, Türkçeden alınan iki heceli sözler üç heceli, tek heceli olanlarda iki heceli (Meselâ, Kök'den köke, and'dan anda vb.) hâle girmektedir (Bk. L. Bazin, *Appartenances Linguistiques... cahiers d'Histoire mondiale* I, 1., 1953, s. 134).

123 De. Droot, *Die Hunnen...*, s. 81.

124 Tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür tarihimizdeki yeri*, s. 37. vd.

125 Gy. Németh, *Türklüğün eski çağı*, s. 306.

de meselenin tarih ve kültür cephelerini hesaba katmak yerinde olur. «Dingir» sözünün Sümercede sadece «parlak» mânasında değil, fakat tanrı (veya tanrıça)yı, yâni bir dinî varlık bildiren terim olduğu Sümer dili müte-hassısı Landsbergér tarafından ifade edilmiştir¹²⁶. Sümerlerin Asyadan Mezopotamyaya göçen bir kavim olduğu düşünülürse, Tanrı sözünün Sümerlerde de mevcut olabileceği düşüncesinde isabet ihtimali herhâlde daha da artacaktır.

Bozkır Türklüğünün inanç sistemi Gök dininin amel (ibadet) şekilleri ve «Tengrilik» adının verildiği tapınakları hakkında maalesef bilgi sahibi değiliz. Bu dini temsil ve törenlerini icra eden, umumiyetle Tengrili(g) dedikleri¹²⁷ din adamlarından kurulu bir ruhban zümresinin mevcut olup olmadığını da bilmiyoruz. Bu hususta ne Çin, ne Batı kaynaklarında haber yoktur. Aslında da Bozkır Türk topluluğu, dinî temellere dayanan bir «cemaat» olmaktan ziyade, siyasî karakter taşıyan bir sosyal yapıya sahipti¹²⁸.

126 Bk. *Türklüğün Eski Çağı*, s. 305, n. 11 (mütercinin notu).

127 Irk-Bitig'den (*Eski Türk Yazıtları*, II, s. 76, paragraf, 18). Ayrıca bk. A.v. Gabain, *Altürkische Grammatik*, Glossar.

128 Bu makale, yazarın yayına hazır «Bozkır Kültürü» adlı eserinin bir bölümünü teşkil etmektedir.